

Biblioteka
Društvo i nauka

Edicija
Primenjena etika

Urednik
Prof. dr Ilija Vujačić

Urednik Edicije
Prof. dr Jovan Babić

Glavni i odgovorni urednik
Slobodan Gavrilović

Mark Izrael i Ijan Hej

Etika istraživanja u društvenim naukama

Između etičkog ponašanja
i poštovanja propisa

S engleskog preveo
Miloš Milenković

1 Zašto uopšte da brinemo o etici

Uvod

Naučnici su ljuti i frustrirani. Uvereni su da njihov rad sputavaju i deformišu regulatori etičke prakse koji ne razumeju uvek istraživanja u društvenim naukama. U Sjedinjenim Državama, Kanadi, Ujedinjenom Kraljevstvu, Novom Zelandu i Australiji istraživači se žale na to da se regulatori rukovode biomedicinskim iskustvima koja s društvenim naukama imaju malo ili nimalo veze. A kako smo stigli do ove tačke? Kako je došlo do toga da su naučnici u procepu između svoje prirodne posvećenosti etici i neodgovarajućih režima regulacije za koje se očekuje da ih slede? Otkud toliki antagonizam između istraživača koji veruju da se ponašaju etično i regulatora koji, deluje, smatraju da nije tako.

Namera nam je da ovom knjigom postignemo četiri stvari. Prvo, da pokažemo praktičnu vrednost ozbiljnog i sistematičnog razmišljanja o tome šta bi to bilo etično ponašanje u istraživanjima u okviru društvenih nauka.¹ Kao drugo, utvrđujemo kako i zašto je

¹ U tekstu prevoda su korišćeni termini etični/etično za domen na koji se u isključivo akademskom kontekstu filozofije morala referira kao na „moralno“. Tako domaći akademski diskurs razlikuje „moralno“ na planu ponašanja i verovanja od „etičkog“ na planu refleksije i analize ponašanja i verovanja. Ipak, tokom poslednjih decenija, u govoru i pisanju o moralnim temama uvrežili su se izrazi poput „etično postupanje“ ili „etička procedura“ za pojavu uspostavljanja ili poštovanja nekih konkretnih pravila, uglavnom propisanih etičkim kodeksima profesionalnih udruženja ili akademskih i naučnoistraživačkih institucija. Ovo pitanje veoma je važno za razumevanje iskoraka u profesionalnu praksu i sažimanja s njom kakav je etička teorija napravila tokom

došlo do pojave trenutno postojećih režima regulacije u ovoj oblasti. Treće, težimo da na čistac isteramo one prakse koje su dovele do antagonizma istraživača i regulatora. Konačno, nadamo se da ćemo obe pomenute strane ohrabriti da zajednički osmisle rešenja i etičkih i regulatornih problema.

Uznemirujuće je i nimalo ironično to da su regulatori i naučnici podeljeni, nepoverljivi jedni prema drugima, pa čak i međusobno suprotstavljeni. Na kraju krajeva, zar ne delimo polazište da je etika važna? Jasno je da delimo stanovništvo da se etika bavi onim što je ispravno, dobro i vrlo. Niko među nama ne želi da ljudima nanese zlo. I nikome nije cilj da se istraživanje zaglavi u nekom sporu. U ovom poglavlju skiciramo zašto naučnici iz društvenih nauka uzimaju (a i zašto bi trebalo da uzimaju) etiku za ozbiljno. Posle toga ćemo detaljnije opisati strukturu knjige.

Zaštita drugih, minimizacija štete i uvećanje ukupnog dobra

Etično ponašanje služi tome da zaštititi pojedince, zajednice i životnu sredinu, a potencijalno može i da doprinese ukupnom dobru u svetu. Kao naučnici koji svet žele da načine „boljim mestom za život” trebalo bi da izbegavamo (ili makar da minimizujemo) dugotrajno, sistematično nanošenje štete pojedincima, zajednicama i njihovoj životnoj sredini (Diener and Crandall, 1978; Mitchell and Draper, 1982; Peach, 1995). Darli nas s uživanjem podseća (Darley 1980, 15) da bismo, ukoliko naša istraživanja ne bi bila etična, „one koji pokušavaju da sprovedu društvenu promenu pretvorili u plen prevaranata koji iznose nedokumentovane tvrdnje zasnovane na neadekvatnim dokazima”. Povrh

razvoja primenjene etike, prilagođene posebnim oblastima (medicini, novinarstvu, biznisu, sportu ili ekologiji, na primer). U skladu s tim promenama i u ovom prevodu se „etičko” i „etično” preuzimaju iz praktičnog života etike, dakle koriste se akademski „nepravilno” ali na u praksi uobičajen način. Ne odnose se samo na domen profesionalne refleksije i analize moralnih pojmova i pojava u istoimenoj filozofskoj poddisciplini već na sve širi domen regulacije istraživanja, koji je najbliži primenjenoj ili, još preciznije, proceduralnoj „etici” kao svojstvu (propisanog) ponašanja i postupanja, a ne disciplini koja to ponašanje proučava. Jak naglasak koji i sami autori već u podnaslovu knjige stavljaju na razliku između etičnog postupanja i podvrgavanja etičkoj regulativi (kodeksima, pravilima i propisima) samo je razlog više za usvajanje terminologije iz ne samo akademske nego i iz etike primenjene u praksi (prim. prev).

toga, sledeći manje idealistično razmišljanje, a imajući u vidu to da društvena istraživanja u velikoj meri finansiraju poreski obveznici, može se smatrati da postoji i dužnost da se obezbedi da ona ispunjavaju socijalno poželjne ciljeve (Schrader-Frechette, 1994). Nažalost, a kao što je pokazao Medoks (Maddocks 1992, 553), to nije uvek bio slučaj. Ovu poentu jasno ističe uvod u Smernice za istraživanja Aboridžina i stanovnika Toresovog moreuza Univerziteta Mekvajer:

Očigledno je da se u poslednje vreme akademska istraživanja Aboridžina i stanovnika Toresovog moreuza zloupotrebljavaju u velikoj meri. To je dovelo do toga da mnogi Aboridžini i Ostrvljani sada smatraju da je istraživanje to koje je dovelo do njihovog nazadovanja. Umesto da se posvete njihovim problemima, mnoga istraživanja su bila usredsređena na interese nauke ili belih Australijanaca (Univerzitet Mekvajer, nedatirano),

a ilustruje Kušingov pristup, u njegovom istraživanju iz devetnaestog veka među Zunjima u Novom Meksiku (v. Primer 1.1).

Primer 1.1 Kušingovi Zunji

Frenk Hamilton Kušing (Frank Hamilton Cushing, 1857–1900) etnolog-pionir. Najpoznatiji je po svojim istraživanjima među Zunjima u Novom Meksiku (SAD). Sledeći citat ilustruje njegovu očiglednu nezainteresovanost za lokalno stanovništvo:

Pred kraj (doručka) začuli su se bubnjevi i čegrtaljke koji najavljuju ples. Hitro sam poskočio, skinuo svesku u kožnom omotu s roga na kojem je visila, prebacio je preko ramena i poskočio ka vratima. Dvojica poglavica su se stvorili preda mnom, dohvatili me za rame i tiho prigovorili da bi za mene bilo bolje da završim doručak. Upitao sam ih zar ne počinje ples a oni su odgovorili da ne znaju. Odgovorio sam im da ja znam i da idem da ga vidim.

‘Onda ostavite svoje knjige i olovke’, rekli su.

‘Neću, moram da ih svuda nosim sa sobom.’

‘Ako senku velikog plesa zarobite na listovima svoje knjige, iseći ćemo je na komade’, zapretiše oni.

Iznenada se otrgnuvši, povukao sam nož s dna torbe i, oslonjen na zid, krenuo njime da vitlam i govorim da će ruka koja ponovo posegne za mojim ramenom biti odsečena, a da će onaj ko iseče moje knjige sam biti isečen ovim nožem.

Izvor: Murphy and Johannsen (1990, 127)

Iako Kušing nije namerno povređivao svoje proučavane, njegov rad je primer za ono na šta ukazuje Univerzitet Mekvajer – očigledno sebično istraživanje, sprovedeno s veoma malo obzira prema osećanjima i potrebama ljudi koji su u fokusu istraživanja. U tom smislu, jasno je da ono predstavlja antitezu samom smislu društvenih nauka.

Uspostavljanje poverenja

Naučnici nemaju neotuđivo pravo da sprovode istraživanja o drugim ljudima (Oakes, 2002). To što i dalje imamo slobodu da sprovodimo takva istraživanja u velikoj meri je rezultat dobre volje pojedinaca i društva u celini, a zavisi od toga da li se ponašamo ispravno i tako da ne nanosimo štetu. Etično ponašanje može da obezbedi i klimu poverenja u kojoj bismo nastavili svoj rad, koristan za društvo (AAAS, 1995; Jorgensen, 1971; Mitchell and Draper, 1982; PRE, 2002; Walsh, 1992). Onda kada se ponašamo pošteno i časno, ljudi mogu da steknu osećaj da prepoznamo njihove potrebe i osećanja i da, nakon toga, budu više raspoloženi da otvoreno doprinesu našem istraživanju.

Etičnim ponašanjem mi kao naučnici održavamo poverenje i različitim „publika“ s kojima i za koje radimo (AAAS, 1995; Mitchell and Draper, 1982). U onim slučajevima u kojima postoji prethodni pad poverenja (v. Primer 1.2) možda ćemo morati dobro da se potrudimo kako bi ljudi ponovo stekli poverenje u nas.

Primer 1.2 CIA i profesor

Kasnih pedesetih godina dvadesetog veka profesor Ričard M. Stivenzon (Richard M. Stephenson) sa Državnog univerziteta Rutgers u Njujorku (Rutgers) primio je donaciju za istraživanje izbeglica nakon Mađarskog ustanka 1956. godine od Društva za proučavanje

humane ekologije Društvo se predstavilo kao akademski aktivna i kredibilna organizacija, nastala u okviru Programa za istraživanje humane ekologije Univerziteta Kornel (Cornell). Tokom 1957. godine Stivenzon je sproveo istraživanje koje je uključivalo intervjua s preko sedamdeset ispitanika – izbeglica iz Mađarske. Iako je anonimnost sagovornika bila očuvana u izveštajima o istraživanju i akademskim člancima. Stivenzon je morao da dostavi listu proučavanih Društvu. Dve godine kasnije, Stivenzon je na svoje veliko iznenađenje saznao da je istraživanje u stvari finansirala CIA, a da je Društvo za proučavanje humane ekologije poslužilo samo kao paravan. Objavio je da je 'nehotice obmanuo svoje informante, verovatno narušivši njihovu anonimnost, a da je njih i druge možda tokom tog procesa doveo u opasnost različitog stepena' (Stephenson 1978, 131–132).

Neoprezno postupanje i neosetljivost za kulturne razlike može da dovede do toga da zajednica uskrati saglasnost za obavljanje istraživanja (Gibbs, 2001; Howitt and Stevens, 2005). Volš (Walsh) je bio posebno uznemiren istraživačkom praksom na Pacifičkim ostrvima:

Ne tako retko, grube greške neiskusnih istraživača bez osećaja za proučavanu kulturu stvaraju probleme i proučavanima i ostrvskim vlastima, pa su neki zamoljeni i da odu (Walsh 1992, 86).

Drugim rečima i Državni univerzitet Australije iznosi sličnu zabrinutost kada objavljuje savete kako istraživati među Aboridžinima:

Samo zahvaljujući saradnji Aboridžina, NARU (Istraživačka jedinica Severne Australije) uspela je da ostvari jedan od svojih ciljeva, a to je da pokrene istraživanje među njima i dokumentuje ga za buduće generacije.

...izostanak poštovanja prema aboridžinskim običajima može da unese nemir u život zajednice...

(1992, 2)

Posledice etički sumnjivog istraživanja po mogućnost pojedinca ili institucije da sprovede istraživanje u nekoj ugroženoj

populaciji mogu da budu veoma duboke i dugoročne (Freimuth et al., 2001; Oakes, 2002). Ne samo da zajednice mogu da povuku svoju saglasnost, već to mogu da učine i organizacije koje istraživanja podržavaju ili nadgledaju. Ouks (Oakes, 2002), na primer, ukazuje na suspenziju istraživanja mnogih ključnih istraživačkih institucija iz Sjedinjenih Država. Suspenzija, koju je uvela Kancelarija za zaštitu učesnika u ispitivanjima, podrazumevala je: prestanak donacija za istraživanja iz federalnih fondova; suspenziju s poslova obrade podataka; zabranu odlaska na konferencije; višegodišnju suspenziju celokupnog rada, a u nekim slučajevima i doživotnu suspenziju iz profesije. Dakle, važno je izbeći da se izazovu sumnja i strah i tako održi poverenje sponzora i uključenih strana, jer upravo zahvaljujući poziciji poverenja mi i možemo da nastavimo rad koji vrednujemo – i mi sami i drugi (Jorgensen, 1971; Mitchell and Draper, 1982; Walsh, 1992).

Obezbeđivanje istraživačkog integriteta

Vodeći računa o etici i ponašajući se u skladu s njom, mi promovišemo integritet istraživanja uopšte. Pošto se većina onoga što radimo odvija bez ičijeg nadzora, postoji ogromno polje na kojem možemo da se ponašamo nedozvoljeno. Na primer, istraživači mogu da isfabrikuju iskaze ispitanika ili podatke, kao i da dođu do informacija na prevaru, a da za to nikada niko ne sazna. Povrh toga, u nekim oblicima istraživanja koja uključuju prikrivanje identiteta i u kojima je garantovana anonimnost učesnika istraživanja i lokacija na kojima se ono odvija, teško je, ako ne i nemoguće, da drugi naučnici potvrde verodostojnost istraživanja. Ukoliko smo u stanju da uverimo sebe i svoje kolege da se ponašamo etično, bićemo sigurniji u to da su rezultati rada koje čitamo ili o kojima slušamo istiniti i originalni.

Naša pojedinačna istraživačka nastojanja predstavljaju deo međusobno povezanih aktivnosti na lokalnom, nacionalnom i međunarodnom nivou. Mi svi postepeno napredujemo zahvaljujući uspesima svakog od nas ponaosob. A kada je nešto od onoga što neko od nas uradi netačno, neetično ili na neki drugi način sporno, svi snosimo posledice. Loša praksa utiče ne samo na našu

individualnu i profesionalnu reputaciju već i na verodostojnost i pouzdanost našeg individualnog i kolektivnog rada.

Ipak, pritisci na akademski integritet rastu. Bibi (Bibby, 1993) veruje da su mnogi trendovi, među kojima povećanje zavisnosti univerziteta i njihovih istraživača od sponzora, kao i povezivanje dobijanja projekata finansiranih iz budžeta ili povećanje plata s „učinkom“ istraživača, povećali verovatnoću da se istraživači ne ponašaju etično.

Odnosi integriteta i poverenja među kolegama delimično se oslanjaju na modele uzornog ponašanja. Ključno je da studenti, kolege i drugi članovi zajednice vide da dajemo dobar primer time što se ponašamo etično (Miller, 2003). Obrnuto, u jednom istraživanju (Satterwhite, Satterwhite and Enarson, 2000) koje je uključivalo preko trista studenata medicine, ispostavilo se da je učestvovanje u neetičnim iskustvima i izlaganje njima imalo poražavajuće efekte po njihova etička uverenja. Izgleda da istraživači koji se ne ponašaju u skladu s propisima modeluju neetično ponašanje svojih kolega.

Zadovoljavanje organizacionih i profesionalnih zahteva

U odgovoru na sve veći broj javno objavljenih dokaza o korupciji, naučnim podvalama i nepodopštinama tog tipa širom sveta, rastu i zahtevi javnosti i institucija za individualnu „uračunljivost“ (AAAS, 1995), što predstavlja još jedan razlog da vodimo računa o etici. Škole, univerziteti, agencije koje doniraju istraživanja, poslodavci i naučna društva teže da se zaštite od neetičnih postupaka nekog pojedinačnog poslodavca, člana ili funkcionera. Na primer, Univerzitet Ohaja (Ohio University, 1986) objavio je da jedan od tri fundamentalna razloga zašto se formalno posvećuje etičkim pitanjima predstavlja „zaštita interesa samog Univerziteta“, što je politika koja se zadržala do danas.

U Sjedinjenim Državama pretnja aktuelnim ili izglednim sudskim procesima čini da mnoge institucije detaljnije nadziru (ne)etične prakse u okviru širih strategija menadžmenta rizika. Ouks (Oakes, 2002) navodi veliki broj slučajeva u kojima su sudovi

istraživače s univerziteta osudili zbog nekog naučnog prestupa. U jednom od tih slučajeva, Apelacioni sud Države Merilend ustanovio je da su istraživači s Univerziteta „Džons Hopkins“ tretirali decu uključenu u projekat o popuštanju u školi usled trovanja bojicama kao „potrošnu robu“. U istom tom slučaju, sud je smatrao da su formulari o informisanom pristanku pravno obavezujući u smislu obligacionog prava. Tumačenja ovog tipa predstavljala su značajan podsticaj onim institucionalnim strategijama čiji je cilj bio da preduprede finansijske i srodne rizike do kojih može da dovede neetično ponašanje, uz one kakve inače donose promenljivost državne regulative i tehnološka promena (Francis and Armstrong, 2003).

S porastom rizika od nepoštovanja institucionalnih zahteva, istraživači kao pojedinci mogu da postanu skloni promišljanju sopstvenih postupaka, makar na nivou samoodržanja. A potrebu za institucionalnim i individualnim samoodržanjem istraživača u društvenim naukama prati i etika profesionalizacije. Istorijski posmatrano, profesionalizacija je igrala ulogu u uspostavljanju „pogodbe između članova jedne profesije i društva u kojem njeni članovi rade“ (Marcuse 1985, 20). Kao deo uslova za dobijanje statusa profesionalca, razna tela tih organizacija usvajaju procedure za samoregulaciju moralnog ponašanja svojih članova. Zauzvrat, njihovi članovi polažu pravo na profesionalni status i zadobijaju specijalna s tim povezana prava, uključujući mogućnost da sprovede istraživanja s određenim tipom individua ili zajednica.

Kako se nositi s novim i sve zahtevnijim problemima

Uobičajeno je da se naučnici susreću s etičkim problemima. Tabela 1.1 sadrži primere nekih teških situacija u kojima su se istraživači našli u svojoj svakodnevnoj praksi.

Etika nije samo pitanje svakodnevne istraživačke prakse već postaje i sve složenija. Taj trend oslikava i nove metodološke i tehnološke obrasce rada u društvenim naukama i šire društvene, političke i ekonomske promene koje su zahvatile naša društva. Na primer, ako posmatramo obnovljeni interes sociologije za autobiografiju kao istraživačku tehniku, videćemo da su se istraživači

susretali s velikim brojem etičkih pitanja poput: rodno osetljivih nivoa privatnosti; odnosa između „razumljivosti“ i poverenja; ili s pitanjima autentičnosti i kredibilnosti (Harrison and Lyon, 1993). U skorije vreme sve naglašenija komparativna i participativna istraživanja u geografiji pokrenula su ogroman broj etičkih pitanja povezanih s ulogama istraživača (Howitt and Stevens, 2005; Kindon, 2005). Slično tome i pojava interneta otvara nova pitanja povezana s privatnošću i javnošću u društvenim naukama (Thomas, 1996).

Te promene ne odnose se samo na prirodu etičkih problema s kojima se susreću istraživači u društvenim naukama već i na širi kontekst u kojem se sami istraživači i rezultati njihovih istraživanja posmatraju u proučavanju zajednica. U mnogim okolnostima potencijalni učesnici istraživanja mogu biti već pripremljeni da pokrenu etička pitanja, poučeni mnogobrojnim i raznovrsnim kontroverzama povezanim s prošlim istraživanjima u prirodnim naukama, biomedicini, društvenim i političkim istraživanjima ili istraživanjima s posledicama po životnu sredinu. Oni sada znaju ako su preskočeni i veoma su svesni nekih mogućih loših posledica koje mogu da izazovu nepromišljeni istraživači. Proučavani su sada mnogo manje skloni tome da je istraživač uvek u pravu.

Istovremeno s ovim suočavanjem s novim izazovima opada i autoritet tradicionalnih i religijskih izvora moralnog opravdanja (Prozesky, 1999). Krivica za popuštanje moralnih uzdi svaljuje se na sve tipove društvene promene i na niz konkretnih razloga i događaja, od liberalizma do seksualnih skandala, kao i sve većoj socijalnoj fragmentaciji i s njome povezanim opadanjem intenziteta društvenog života i javnog angažmana. Šire posmatrano, mada je to verovatno deo istog kulturnog procesa, opadanje moralnog autoriteta povezivano je s postmodernizmom. Neki kritičari poput Baumana (Bauman, 1993) išli su tako daleko da tvrde da je u svojoj „nepoverljivosti prema metanaracijama“ postmodernizam odbacio mogućnost univerzalne, zasnovane etičke regulative. Jednostavnije rečeno, moguće je da je postmodernizam, kao jedan od najjačih uticaja na misao u društvenim naukama tokom poslednje četvrti veka, ohrabrio debatu o autoritativnosti definicijama i jednodimenzionalnošću narativa (Sayer and Storper, 1997; Smith, 1995). Posledično, pokrenuo je pitanje legitimnosti bilo čijeg individualnog ili

institucionalnog moralnog autoriteta. Iako neki, poput Lokstona (Lockstone 1996, A15) na primer, takvu poziciju preispituju:

Osim ukoliko ne bi postojao neki sveobuhvatni objektivni standard koji bi se odnosio baš na sve nas, ne bismo imali osnovu da osudimo kada se protestanti i katolici međusobno dižu u vazduh u Irskoj ili kada Hutui i Tutsi masakriraju jedni druge u Africi. Oni se samo pridržavaju sopstvenih vrednosti

ispostavilo se da su argumenti postmodernih kritičara veoma uticajni i da su ubedili mnoge društvene naučnike da vredi promisliti o adekvatnim odgovorima na nove etičke izazove ovog tipa.

Tabela 1.1 Primeri, u etičkom pogledu, teških situacija u kojima su se nalazili naučnici

- 1) Istražujući percepciju rizika od poplava u Sjedinjenim Državama, Bob Kejts je otkrio da, u retkim slučajevima, njegova pitanja kod sagovornika izazivaju uznemirenost i strah. Merenja koja je istraživački tim vršio na ulicama kako bi izračunao rizik od preliivanja vode izazivala su glasine koje su pojedine ljude navele da pomisle da će im kuće biti oduzete zbog izgradnje autoputa (Kates, 1994).
- 2) Jedan društveni naučnik je istraživao uzroke smrtnosti u seoskim područjima. Žena čiji je sin poginuo u nesreći na farmi saznala je za istraživanje. Kada ju je istraživač posetio žena mu je spremno saopštila da njen muž nikada ne govori o toj nesreći. Neposredno potom ostavila ga je nasamo s mužem. Istraživač je pratio farmera od krave do krave, pričao mu o istraživanju i odgovarao na njegova pitanja. Postalo mu je očigledno da je farmer veoma psihički uznemiren. Zbijao je šale i smeja se kako bi suzbio suze. Ipak, na kraju je pristao da učestvuje u zajedničkom intervjuu sa svojom ženom. Istraživač je osetio da je žena pristala dobrovoljno, ali da je muž bio pod njenim uticajem i da je ona izgleda želela da ga natera da govori o nesreći (primer je modifikovan iz: Rosenblatt 1995, 143).
- 3) Poslediplomac koji je radio neko istraživanje pripremio je upitnik koji je trebalo da bude podeljen dvema grupama šesnaestogodišnjaka u lokalnim srednjim školama. Upitnik je igrao ključnu ulogu

u jednom komparativnom istraživanju. Obezbedio je saglasnost roditelja u skladu s državnim regulativom. Etički komitet univerziteta je od njega zahtevao da učenicima preda i prateće pismo u kojem im objašnjava da je učešće u anketi dobrovoljno i da niko nema obavezu da odgovori na bilo koje od pitanja. Nekoliko nedelja pre nego što je anketa trebalo da započne, istraživač je nastavnicima dao njen nacrt kako bi je prokomentarisali. Ali taj nacrt nije sadržao prateće pismo. Tako je istraživač otkrio da je jedna od nastavnica već podelila anketu učenicima i da su je svi popunili.

- 4) Tokom istraživanja kako se fizički zlostavljane žene prilagođavaju životu nakon napuštanja bračnog doma, jedna naučnica se dobrovoljno prijavila da radi u sigurnoj kući. Niko tu nije znao da ona sprovodi i istraživanje. Istraživačica se sprijateljila s onima koji su imali korisne informacije. Kada je završila istraživanje, nestala je iz sigurne kuće. Nikome se više nije javila, nikome nije rekla stvarni razlog zbog kog je bila u sigurnoj kući, niti je iko imao šanse da ikada vidi rezultat njenog istraživanja.
- 5) Iz jednog lanca supermarketa angažovali su izvesnog istraživača kao konsultanta, zainteresovani za moguće lokacije na periferiji. Jedna gotovo neizbežna posledica politike lanca bilo bi razaranje predgrađa u tom smislu da bi značajno pala vrednost nekretnina u blizini predloženog mesta za izgradnju. Osim toga, došlo bi i do nestajanja lokalnih radnjica, zbog čega bi mahom siromašna i starija populacija bila prepuštena skupim prodavnicama.
- 6) Barbara Herel Bond je kasnih šezdesetih u Sijera Leoneu istraživala iskustva sedamsto pedeset četiri osobe koje su u zemlji imale neku profesionalnu kvalifikaciju. Oni su veoma često bili međusobno povezani srodničkim vezama i uglavnom su se međusobno poznavali. Uprkos njenom nastojanju da prikrije identitet ispitanika, otkrila je da neki čitaoci mogu da prepoznaju skoro sve u prvoj verziji njenog izveštaja, kao i da mogu da ga i dopune detaljima poput političke pripadnosti, etničkog porekla njihovih supružnika, obrazovnih kvalifikacija i drugim, intimnim detaljima (Harrell-Bond, 1976).
- 7) Grupe od nekoliko istraživača su posmatrale kako se ljudi ponašaju u tržišnim centrima. Radili su nenametljivo mada ne i prikriveno. Neki čovek je prišao jednoj od grupa i upitao ih šta rade. Oni su mu ukratko izneli o čemu se radi u njihovom projektu, pokazali identifikacione kartice s univerziteta i pokazali odobrenje etičkog komiteta

njihovog univerziteta. Građanin je prigovorio što je deo istraživanja i zatražio da se ono prekine

- 8) Jedan naučnik posvećen uključivanju domorodačkih znanja u ekološki menadžment otkrio je grube ekološke prekršaje tradicionalnih „vlasnika” zemlje. Odlučio je da ne obelodani te prestupe pri iznošenju rezultata svojih istraživanja.
- 9) Tokom svog istraživanja za doktorat jedan student je tokom intervjua saznao za konkurs neposredno pošto je, takođe tokom intervjua, saznao da jedna osoba koja očekuje da bude otpuštena deluje da bi mogla da bude zainteresovana. Ipak, doktorand je već bio obećao anonimnost i poverljivost svim ispitanicima

Napomena: svi detalji koji bi mogli da posluže za identifikaciju uklo-njeni su ili izmenjeni tamo gde je to bilo prikladno.

Od brige o nečemu do samog ophođenja

Naučnici brinu o etici. Mi se ponašamo ispravno i vrlo zbog onih koji su nama i onome što radimo poklonili poverenje; zbog poslodavaca; finansijera i onih koji na drugi način pomažu naše profesionalne aktivnosti; ali i zbog sopstvene želje da činimo dobro. A to ne moramo da činimo samo iz potrebe da činimo dobro već i kako bismo izbegli javnu cenzuru.

Nažalost, mnogi misle da je ponašati se etično teže nego što bi moglo da bude. Zašto je tako? Delimičan razlog leži u tome što mnogi među nama ne poseduju filozofska znanja koja bi omogućila efikasno usaglašavanje vidova regulacije istraživanja u društvenim naukama s biomedicinarima i etičarima. Zato u narednom poglavlju nudimo kratak i pitak pregled etičke teorije, kao neetičari za neetičare.

Mišljenja smo da istraživači treba da prodube svoje razumevanje politike i konteksta u kojima se etika reguliše. Treće poglavlje usredsređeno je na razvoj važnijih etičkih kodeksa i principa koji su trasirali institucionalne pristupe regulaciji posle 1945. godine. Iako se odnose na biomedicinska istraživanja, svi oni su igrali ulogu pri kasnijoj regulaciji koja se odnosila na društvene nauke. Taj uticaj se vidi u različitim pravnim sistemima i razmatramo ga u četvrtom poglavlju.

Neophodno je i da istraživači budu reflektivni i da pažljivo podvrgavaju svoje aktivnosti etičkim razmatranjima. U poglavljima od petog do osmog razmatramo na koji način su autori uobličili svoja iskustva oko koncepata kao što su informisani pristanak, poverljivost, dobronamernost i neškodljivost, kao i probleme povezane s odnosima koji se uspostavljaju tokom istraživanja. Ta poglavlja dočaravaju tenziju u samoj istraživačkoj zajednici ali i među onima za šta istraživači veruju da je ispravno, s jedne, i ideja istraživačkih komiteta o tome šta je podobno, s druge strane. Ta pitanja se, takođe, pojavljuju i u Prilogu koji sadrži odgovore kolega o nizu složenih etičkih pitanja na širokom interdisciplinarnom planu.

Knjiga je ambiciozna, praktična i realistična. Ambiciozna je zbog toga što se bavi širokim spektrom tema – etičkom teorijom, procesima etičke provere u različitim jurisdikcijama kao i načinima rešavanja etičkih dilema. Obuhvata daleko veći raspon nego bilo koji drugi skorije napisan rad o istraživačkoj etici u društvenim naukama. Njena praktičnost sastoji se u tome da je pisana prijemčivo i na osnovu komunikacije o idejama koje sadrži s raznovrsnom publikom. Konačno, knjiga je i realistična. Zasnovana je na našem dubokom posvećivanju praktičnoj dimenziji etičnog postupanja u društvenim naukama. U završnom poglavlju zastupamo tezu da mi, kao naučnici u društvenim naukama koji stupaju u odnose s onima koji to nisu, moramo da povećavamo i percepciju i stvarni nivo legitimnosti naših istraživanja. Treba da uverljivo predstavimo i branimo etičku prirodu naših aktivnosti, i kao pojedinci na lokalnom nivou i kolektivno na lokalnom, nacionalnom i međunarodnom nivou.

usmerenom pre na kontrolu institucionalnog rizika nego na etičke probleme učesnika istraživanja u društvenim naukama. Drugo, ne deluje potpuno nerealistično da će se ista ta pitanja etičke dominacije pojavljivati u budućnosti u kojoj će nadnacionalni, a sve više i međunarodni pristupi regulaciji etike biti razvijeni uprkos trenutnoj raznovrsnosti lokalnih pristupa. Prve nagoveštavaju inicijative poput deklaracije EUREC i RESPECT, dok se druge ogledaju u mnogim unilateralnim inicijativama koje dolaze iz Sjedinjenih Država. S jedne strane, aktivnosti i partnerstva finansirana iz SAD (Fogarty-NIH) u Južnoafričkoj Republici pružile su obuke istraživačima u biomedicini i društvenim naukama širom Afrike. S druge strane, OHRP je u Federalnom registru Sjedinjenih Država (2005, vol. 70, no. 57, 15323) istakao preliminarne kriterijume za utvrđivanje da li procedure institucija izvan SAD nude zaštitu makar ekvivalentnu onoj kakvu garantuje Title 45 of the Code of Federal Regulations Part 46. To nagoveštava neki tip početka uspostavljanja međunarodne etike, u prvom koraku putem američkog Zajedničkog pravila, koje bi moglo da postane mnogo više „zajedničko” nego što je bio ko mislio.

5 Informisani pristanak

Uvod

Većina uputstava za sprovođenje etičnih istraživanja zahtevaju da svi učesnici pristanu na istraživanje pre nego što ono počne (American Sociological Association, 1999; British Society of Criminology, 2003; NHMRC, 1999; RESPECT, n. d.; Tri-Council, 2003). U uputstvima se obično zahteva da pristanak istovremeno bude informisan i dobrovoljan. U njima sadržani pristupi informisanom pristanku zavise od konvencionalnih zapadnih shvatanja o autonomiji i primatu pojedinca (v. treće poglavlje) i predstavljaju odgovor na nasleđe istraživačkih praksi, uglavnom iz biomedicinskih istraživanja, koja su pod jakim udarom kritika tokom poslednjih 30 godina.

U veoma uticajnoj analizi o informisanom pristanku, bioetičari Rut Faden i Tom Bičam (Faden and Beauchamp, 1986) razlikovali su proces dobijanja informisanog pristanka potencijalnog učesnika u istraživanju od procesa dobijanja priznanja da su istraživači uradili dovoljno da bi ispunili institucionalno zadate uslove. Ova dva procesa često nisu u skladu jedan sa drugim. Zapravo, Tomas i Markart (Thomas and Marquart, 1987) primetili su da:

Profesija ne zahteva uvek etično ponašanje, već više njegov privid, u najboljem jednu vežbu iz cinizma a u najgorem iz licemerja (1987, 83).

Pozivanje na informisani pristanak može da deluje poprilično jednostavno, ali mnogi istraživači su otkrili da ga je u praksi veoma teško dobiti. Oni tvrde da je u nekim situacijama takva obaveza nanela štetu njihovim istraživanjima, kao i da nije bila u najboljem interesu učesnika istraživanja. U ovom poglavlju posmatramo neke od osnovnih problema povezanih sa informisanim pristankom – razumevanje, prinudu i obmanu – i ispitujemo neke od situacija u kojima su se pitanja kako i da li treba dobiti informisani pristanak pokazala problematičnima.

Elementi informisanog pristanka

Informisani pristanak podrazumeva dve povezane aktivnosti: učesnici moraju prvo da razumeju prirodu istraživanja, a zatim da se dobrovoljno slože sa svojom ulogom u njemu.

Informisanost

Faden i Bičam (Faden and Beauchamp, 1986) tvrdili su da učesnici istraživanja moraju prvo da razumeju da odobravaju nekom drugom da ih uključi u istraživanje, a zatim i šta je to što odobravaju. Većina analitičara usredsredila se na ovo drugo pitanje. U većini slučajeva istraživači moraju da obezbede potencijalnim učesnicima informacije o svrsi, metodama, zahtevima, rizicima, neugodnostima, teškoćama i mogućim rezultatima istraživanja, uključujući i to da li će i kako rezultati biti distribuirani.

Po Fadenovoj i Bičamu (Faden and Beauchamp, 1986), učesnici istraživanja mogu da donesu informisanu odluku samo ako poseduju suštinsko razumevanje – adekvatno shvatanje svih informacija koje su, prema njihovom gledištu, predmet njihove odluke ili važne za odluku da daju saglasnost (v. Tabelu 5.1). Pojedinačni podatak može i dalje da bude predmet odluke čak iako možda neće promeniti konačnu odluku. Istraživači mogu da budu sposobni da odluče šta smatraju značajnim kao i stvari koje bi većina učesnika istraživanja htela da zna. Uprkos tome, može biti teško predvideti šta bi pojedinačni učesnici istraživanja želeli da znaju. Fadenova i Bičam su zaključili da istraživači moraju da pozovu učesnike da se aktivno

ukluče u razmenu informacija. Istraživači treba da „...postavljaju pitanja, vodeći računa o interesima... subjekata. I da uspostave klimu koja podstiče... informanta da postavlja pitanja“ (1986, 307).

U nekim slučajevima to može da zahteva dosta vremena i truda, pošto se i istraživači i učesnici bore sa složenim rizicima, nesigurnostima i problemima kulturnih i jezičkih razlika (v. Slučaj 3 iz Priloga). U drugim situacijama može biti dovoljno da se potencijalnim učesnicima da lista njihovih prava i spektar informacija koje bi oni mogli da zahtevaju od istraživača. Uopšteno rečeno, saglasnost učesnika da učestvuju treba da bude zabeležena na audio ili video traci, uz molbu da potpišu formular, odgovore na anketu ili daju pristanak, mada se ovde predloženi metod može menjati u skladu sa istraživanjem.

Tabela 5.1 Terminologija razvijena u knjizi
Istorija i teorija informisanog pristanka
(Faden and Beauchamp 1986).

Termin	Definicija
Suštinsko razumevanje	Neko suštinski razume radnje ako on ili ona adekvatno shvata sve informacije koje su predmet istraživanja ili su važne za donošenje odluke
Autonomna radnja	Aktivnosti koji su počinjene svesno, s razumevanjem i bez uticaja sa strane čiji je cilj kontrola
Informisani pristanak	Čin formalnog ovlašćivanja profesionalca da uključi učesnike u istraživanje
Uticaji čiji je cilj kontrola	Uticaji koji prekidaju nezavisne ili autonomne aktivnosti. Mogu da budu rezultat prinude ili manipulacije drugima, kao i psihijatrijskih poremećaja
Prinuda	Kontrola jedne osobe nad drugom osobom predočavanjem neizbežne i pouzdane opasnosti od neželjene i neizbežne štete
Manipulacija	Namerna kontrola nad nekim putem neprirodnog menjanja stvarno dostupnih izbora ili menjanjem shvatanja tih izbora kod osobe bez ubeđivanja

Osnovna informacija	Sve informacije koje su, sa stanovišta učesnika, povezane sa njegovom ili njenom odlukom da pristane ili da ne pristane, uključujući prirodu radnje i predvidive posledice i rezultate tog pristanka
Delotvorna komunikacija	Komunikacija koja vodi do toga da obe strane imaju opravdana uverenja o izjavama i name-rama one druge

Standardni pristupi informisanom pristanku po pravilu podrazumevaju da učesnici poseduju visok nivo pismenosti i jezičkih sposobnosti. Iako neki ljudi mogu biti sposobni da samostalno donose odluke o učestvovanju u nekom istraživačkom projektu, ta sposobnost može biti umanjena ako je pisana informacija nejasna ili preneti bez osećaja. Formulari za pisani pristanak mogu biti teški za praćenje i ne moraju da budu od pomoći u rešavanju nedoumica. Ipak, ove probleme je moguće prevazići. Na primer, istraživači angažovani u istraživanjima sa učestovanjem mogu da uključe učesnike pri samom sastavljanju informativnih letaka kao i u pristup drugim učesnicima. Prilikom evaluacije učešća korisnika unutar lokalne službe mentalnog zdravlja u Ujedinjenom Kraljevstvu, sami učesnici istraživanja ohrabрили su Truman (Truman, 2003) da ih uključi u grupu za evaluaciju. Ovo je imalo posledice po formalni proces dobijanja informisanog pristanka koji zahteva etički komitet u njenoj instituciji. Svesni da su njihovi učesnici u istraživanju bili nepoverljivi prema formularima zato što su se takvi dokumenti često koristili u kontrolisanju ljudi sa mentalnim zdravstvenim problemima, grupa za evaluaciju je koristila mreže učesnika kako bi objasnila i proveravala tok istraživanja. Radije nego da razdeli formalni informativni letak sa upitnikom, jedan član grupe je poslao pismo kojim ohrabruje druge korisnike da popune formular.

Drugi istraživači su pokušali da provere da li potencijalni učesnici razumeju da su saglasni s istraživanjem, kao i šta sve samo istraživanje može da predstavlja. U jednom medicinskom istraživanju, Miler i Vilner (Miller and Willner, 1974) koristili su formulare za saglasnost koji su sadržavali kratak niz pitanja kojima su proveravali da li njihovi učesnici razumeju dovoljno da bi mogli da daju informisani pristanak.

Do specifičnih teškoća dolazi onda kada istraživači i učesnici ne dele isti jezik ili kulturu. Benitez, Devo i Dose (Benitez, Devaux and Dausset, 2002) razmotrili su način na koji su prikupili i dokumentovali informisani pristanak za studiju genetičke populacije Guarana Indijanaca u Paragvaju. Većina potencijalnih učesnika je bila nepismena i, iako je većina pričala nešto španskog, njihov prvi jezik je bio guarani. Istraživači su osmislili formular i objašnjenje o informisanom pristanku i s francuskog originala ga preveli na guarani. Dokumenta su potom prevedena natrag na francuski, kako bi se ustanovilo da li je prvobitni prevod ispravan. Pored toga, zamolili su učesnike da se potpišu ili da stave otisak prsta na pisani formular. Proces davanja pisanih i usmenih saglasnosti dokumentovan je putem audio i video snimanja i fotografisan.

U mnogobrojnim okolnostima istraživači moraju da budu sigurni da su ugovorili saglasnost svih važnih ljudi, povodom svih važnih pitanja i, po mogućstvu, u svim važnim trenucima. Na primer, studija devijantnosti među đacima u školi može da iziskuje saglasnost nadležnog administrativnog tela, direktora škole, roditelja i učenika. Saglasnost učesnika može da obuhvati intervju ali ne i uključivanje njihovih imena ili fotografija u publikaciju. Stoga, u istraživanju među Guaranima, istraživači ne bi mogli da koriste fotografije koje dokumentuju proces dobijanja informisanog pristanka kako bi ilustrovali istraživačku publikaciju bez ponovnog pristanka učesnika.

Nekoliko istraživača je tvrdilo da dobijanje saglasnosti ne treba da bude ograničeno samo na početak istraživačkog projekta već pre da treba da bude dinamično i kontinuirano. Ovaj zaključak su posebno snažno zastupali antropolozi (El Dorado Task Force, 2002). U nekim slučajevima, tokom samog istraživanja može da dođe do promena koje dovode u pitanje mogućnost da učesnici nastave da daju saglasnost, što predstavlja značajan problem za istraživače koji rade sa ljudima sa degenerativnim bolestima. Promene mogu da nastanu i u periodu između terenskog rada i objavljivanja, takve da zahtevaju da istraživač ponovo pregovara oko prirode prvobitne saglasnosti. Kao deo rada o nasilju protiv izgnanika od strane južnoafričke države, Mark Izrael je intervjuisao političke prognanike u Ujedinjenom Kraljevstvu početkom devedesetih godina prošlog veka, pružajući garancije da će imena

ispitanika ostati poverljiva. Do vremena objavljivanja (Israel, 1999), vlada u Južnoafričkoj Republici se promenila i time su se izgubili najvažniji razlozi za prvobitno poželjnu anonimnost. Uz to, mnogi od prognanika su ispričali svoje priče na drugim forumima, čineći težim da se sačuva njihova anonimnost. Posledica je bila to da je Izrael kontaktirao s informantima, u nekim slučajevima osam godina nakon što su oni razgovarali sa njim, i dobio saglasnost da otkrije njihova imena. Naravno, svaka opasnost od povratka represivnijeg režima mogla bi da iziskuje ponovno procenjivanje njihovih odluka (Fontes, 1998).

Dobrovoljnost

Fadenova i Bičam (Faden and Beauchamp, 1986) objasnili su informisani pristanak kao oblik autonomne radnje, aktivnost koja se čini svesno, uz razumevanje i bez uticaja kontrole koji bi bili rezultat prinude i manipulacije drugima, s jedne, ili psihijatrijskih poremećaja, s druge strane. U Nirnberškom kodeksu (Primer 3.2, paragraf 1) na ovo se referira kao na „dobrovoljnost“.

Na osnovu definicija koje su predložili Fadenova i Bičam, malo je verovatno da bilo ko može da informisani pristanak da pod prinudom ili, češće, kad je izmanipulisan. Prema ovim autorima, prinuda se dešava kada neko primorava drugu osobu na određeno ponašanje da bi se izbegla potencijalna šteta. Naravno, neke pretnje, čak i kazne, mogu da budu u toj meri nevažne da se osoba koja je njima izložena oseća i dalje suštinski slobodnom od uticaja kontrole.

Međutim, istraživači mogu da se nađu u situaciji kada je teško proceniti da li potencijalni učesnici imaju slobodu delanja. Mladi ljudi mogu da vide neke istraživače kao deo vlasti i da veruju da će biti kažnjeni ako odbiju da učestvuju, uprkos nedvosmislenim poricanjima istraživača. Ovaj problem procene slobode delanja učesnika takođe se javlja u kontekstima istraživanja institucija ili u samim institucijama. Na primer, Vodington (Waddington, 1994) je dobio dozvolu Metropolitene policije u Londonu da sprovede istraživanje posmatranjem načina na koji policija održava javni red i mir. Međutim, on je bio prilično svestan da će jednom, kada je organizacija pristala, „biti teško, gotovo nemoguće, da se

podređeni usprotive“ (1994, 211) ako i kada otkriju da on sprovodi istraživanje. Bilo je još manje verovatno da učesnici koji nisu policajci u susretima između policajaca i organizatora protesta mogu da budu u poziciji da ponude informisani pristanak. Vodingtonov pristup moguće je uporediti s Rajnerovim naporima u njegovoj na intervjuima zasnovanoj studiji policijskog sindikalnog pokreta u Velikoj Britaniji (Reiner, 1978), kada je morao da dobije saglasnost Policijske federacije, viših policijskih činovnika, Ministarstva unutrašnjih poslova i, na insistiranje Ministarstva, i od pojedinačnih policajaca.

Prema Fadenovoj i Bičamu, manipulacija stupa na scenu onda kada su stvarni izbori koji osobi stoje na raspolaganju izokrenuti bez prinude ili kada su percipirani izbori nenasilno izokrenuti bez ubeđivanja. U nekim slučajevima učesnici istraživanja mogu da budu sposobni da daju informisani pristanak uprkos manipulaciji istraživača. Međutim, teško je povući granicu, pogotovo kada manipulacija ima formu podstreka, recimo kao ponuda nagrade za učešće. Fontez (Fontes, 1998) je opisala dva brazilska istraživačka projekta koja se bave decom ulice u Porto Alegreu. Jedna grupa istraživača je zaključila da bi nuđenje novca učesnicima dovela u pitanje sposobnost dece da samostalno donesu odluke, dok je drugi istraživački tim procenio da bi, ukoliko se deci ne plati, to bilo iskorišćavanje. Fadenova i Bičam su upozorili da autonomija pojedinca može biti ugrožena neprijatnim predlozima kojima je teško odoljeti. Iako je ovo subjektivno merilo koje zavisi od okolnosti i sklonosti potencijalnih učesnika, Fadenova i Bičam su savetovali istraživače da ograniče ponude na one koje su prikladne i dobrodošle, ali i kojima učesnici mogu da se odupru ukoliko to žele.

U nekim disciplinama, posebno u psihologiji, više istraživača je tvrdilo da integritet samog istraživanja može da bude kompromitovan ukoliko učesnici nisu zavedeni na neki način. Posebno su bila kontroverzna dva značajna eksperimenta, jedan Milgramov (Milgram, 1974) šezdesetih (v. Primer 3.3) i drugi Zimbardov sedamdesetih godina prošlog veka. Psiholog Filip Zimbardo je 1971. godine napravio veštački zatvor na Univerzitetu Stanford i regrutovao 24 studenta volontera kao čuvare i zatvorenike. Volonteri su se javili na reklamu iz lokalnih studentskih novina i popunili formular za informisani pristanak „koji je ukazivao na

to da neka od njihovih osnovnih građanskih prava mogu da budu ugrožena ukoliko budu izabrani za ulogu zatvorenika i da će im biti obezbeđen samo minimum adekvatne ishrane i zdravstvene nege“ (Zimbardo u: Zimbardo et. al., 1999). Ovo istraživanje efekata institucionalnog okruženja bilo je prekinuto nakon šest dana pošto su čuvari podvrgli zatvorenike fizičkom i psihološkom zlostavljanju, a mnogi zatvorenici su počeli da se ponašaju na patološki način (Zimbardo, 1973). Jedan psiholog, koji je posetio eksperiment i čija je intervencija vodila do okončanja projekta, izjavio je: „Bilo mi je muka od prizora ovih jadnih momaka, tako potpuno dehumanizovanih“ (Maslach u: Zimbardo et. al., 1999).

Zimbardo se složio da istraživanje „nije bilo etično zato što su neki ljudi patili dok je drugima bilo dozvoljeno da nanose bol i ponižavaju ih“ (Zimbardo u: Zimbardo et. al., 1999) i nakon trenutka kada je eksperiment trebalo da bude otkazan. On je, međutim, takođe tvrdio da zbog postojanja saglasnosti nije bila u pitanju prevara. Dok je informisani pristanak mogao postojati na početku eksperimenta, očigledno nije nastavljeno sa saglasnošću tokom eksperimenta. Iako su petorica studenata zatvorenika bili pušteni pre kraja eksperimenta, ovo se desilo tek kada je jedan doživeo „emotivni slom“, trojica su se „ponašala ludo“, a još jednom je izbio osip po celom telu (Zimbardo et. al., 1999). Drugi su možda želeli da odustanu, ali postoji dokaz da su verovatno verovali da nisu mogli. U jednom trenutku, jedan zatvorenik je rekao drugima da im neće biti dozvoljeno da napuste eksperiment. Zimbardo je opisao ovo kao netačno, ali je prepoznao da su „talasi šoka“ iz zatvorenikove tvrdnje „odjekivali među svim zatvorenicima“ i veoma izmenili njihovo kasnije ponašanje (Zimbardo u: Zimbardo et. al., 1999).

Do početka sedamdesetih godina, „širok varijetet obmana provukao se u metodološki arsenal psiholoških istraživanja“ (Rosnow and Rosenthal 1997, 121). I zaista, do tada su grupe studenata koje su eksperimentalni socijalni psiholozi obično koristili po pravilu očekivale da će biti obmanute i trebalo je preduzeti korake u samom planu istraživanja kako bi se tome stalo na put (Diener and Crandall, 1978).

Možda bi takve strategije trebalo da nas zabrinu, zato što bi prevara mogla istovremeno da ugrozi i informisanu i dobrovoljnu

prirodu pristanka. S druge strane, može biti nemoguće da se dobije pristup nekim učesnicima ukoliko drugi ljudi nisu prevareni. Na primer, Kerolin Hojl (Hoyle, 2000) sproveda je istraživanje o policijskom nadziranju nasilja u porodici u Ujedinjenom Kraljevstvu. Ona je tražila da intervjuiše žene žrtve i priznala da je prevarela muške počinioc da bi je ostavili nasamo sa žrtvama. Ona nije rekla muškim partnerima da sprovodi istraživanje o nasilju u porodici, ostavljajući ih umesto toga u uverenju da je reč o policijskom nadziranju svih vrsta sporova. Ona je takođe rekla muškarcima da će im biti postavljena ista pitanja kao i njihovim partnerkama, ali to nije bio slučaj:

Verovala sam da su minimizovanje rizika daljeg nasilja prema žrtvi, kao i stvaranje prilike da se priča otvoreno i iskreno sa žrtvom čija mišljenja možda niko ranije nije uzeo ozbiljno u obzir, opravdavali ovu dvoličnost (2000, 402).

I drugi istraživači nasilja u porodici preduzimali su slične mere (Jewkes et al., 2000).

U jednom primeru, Gardner (Gardner, 1978) je sproveo eksperiment pre i posle promene protokola koju je dozvolila vlada Sjedinjenih Američkih Država. On je otkrio da su učesnici koji su bili izloženi nepredviđenoj i neprijatnoj buci bili pogođeni u manjoj meri ukoliko im je bilo rečeno da mogu da se povuku iz eksperimenta, nego oni kojima to nije bilo rečeno. Gardner je zaključio da ovo može biti zbog toga što je procedura za informisani pristanak kreirala mišljenje među pređašnjom grupom kao da oni imaju nekakvu kontrolu nad bukom.

Ispostavlja se da procedure za informisani pristanak imaju mnogo manji uticaj u anketnim istraživanjima, možda zato što je takvim ispitanicima lakše da odbiju učestvovanje nego grupama eksperimentalnih učesnika izvučenih među studentima psihologije (Beecher, 1959). Različiti istraživači su izvestili da se stopa potpunjenih upitnika povećavala kako je informantima davano više detalja o sadržaju i svrsi intervju (npr., Singer and Frankel, 1982). Sa druge strane, potencijalni informanti mogu da odbiju da odgovore na osetljiva pitanja ako se od njih zahteva da potpišu formular pre intervju.

Teško je opravdati prevaru deontološki ili na osnovu utilitarizma usredsređenog na pravila (v. drugo poglavlje). Da li potencijalna korist mnogih opravdava prekršaje prava pojedinca? Utilitaristi usredsređeni na činove mogu da tvrde da se prevara može opravdati samo ako je očekivana korist veća od očekivane štete da prevare nije ni bilo. Međutim, to je veoma teško postići. Vrat ćemo se kasnije u ovom poglavlju problemima dobijanja informisanog pristanka tokom kvalitativnog terenskog rada.

Prakse informisanog pristanka

Većina naučnika u društvenim naukama prihvata da proces dobijanja informisanog pristanka predstavlja značajan deo uspostavljanja odnosa s proučavanima. Uprkos tome, mnogi naučnici su imali poteškoće onda kada je standardizovani proces nametnut za sve istraživačke interakcije.

Da li je formalna saglasnost zaista potrebna

Različite grane društvenih nauka postepeno su i neujednačeno usvajale principe informisanog pristanka. Na primer, Američka antropološka asocijacija (American Anthropological Association, 1998) samo je uključila to pitanje u svoj Proglas o etici iz 1998. godine, a Fler-Loban (Fluehr-Lobban, 2000) utvrdila je da do 2000. godine antropolozi obično nisu ni tražili formalni informisani pristanak. Deo njihovog otpora je usmeren prema dobijanju informisanog pristanka koje propisuju institucionalni etički komiteti. Taj zahtev je, kako tvrde neki kvalitativni istraživači, naklonjen kvantitativnim istraživanjima (Bosk and De Vries 2004; Israel 2004; Van den Hoonaard 2001). Nasuprot tome, istraživači koji koriste otvorene, induktivne metodologije ne moraju da imaju raspored intervjua niti je odmah očigledno koji su rizici takvih istraživanja.

U mnogim državama, osim u specifičnim i određenim situacijama, etički kodeksi zahtevaju od istraživača da dobiju informisani i dobrovoljni pristanak učesnika (v. četvrto poglavlje). Međutim, mnogi društveni naučnici zabrinuti su za principe koje mehanički prihvataju rukovodeća tela u oblasti etike istraživanja, stvarajući

veštački i kulturno neprikladan birokratski proces (Israel, 2004b). U Kanadi je Van den Honard (Van den Hoonaard, 2001) napao način na koji je antropološki terenski rad izobličen „tvrdom arhitekturom“ etičkih formulara koje su nametnuli etički komiteti (o čemu naši komentatori raspravljaju u Prilogu, Slučaj 1).

Mogu se zamisliti mnogi primeri gde insistiranje na pisanoj saglasnosti može da bude nesmotreno i netaktilno. U studijama ljudi koji ćoškaru, lovokradica, prostitutki, ribara, korisnika droge, profesionalnih lopova, beskućnika i, uopšte, svih sa društveno definisanim problemima, ovo bi jednostavno izazvalo besne reakcije (2001, 28).

Ipak, nekoliko komiteta za etiku istraživanja u Australiji bilo je voljno da dozvoli istraživanja samo ako se koristi formalni pisani formular. Jedan komitet je zahtevao od policajaca regrutovanih da budu informanti u akademskom istraživanju da potpišu formular saglasnosti. Drugi komitet je zahtevao od etnografa koji su radili na ulici da dobiju pismeni pristanak od korisnika droge (Israel, 2004b).

Istraživači su kritikovali formular za saglasnost po nekoliko osnova. Prvo, zahtev da ispitanik upiše svoje ime potencijalno može da se iskoristi ukoliko se ukloni zaštita od inkriminišućih izjava. Ali sa potpisanih formulara o pristanku se inače neće čuvati identifikacioni podaci pa, umesto da se učesnici štite, takav zahtev ih samo izlaže velikom riziku (Social and Behavioral Sciences Working Group on Human Research Protections, 2004). Drugo, upotreba standardizovanog teksta može da utiče na kvalitet istraživačkih podataka umanjujući procenat odgovora, zato što učesnici veruju da su prevareni ili zato što ih formular navodi da precene rizike potencijalne štete. Treće, formular sam po sebi može da kompromituje informisani pristanak ako je nejasan ili sačinjen bez osećaja. Roberts i Indermor su (Roberts and Indermaur, 2003), na primer, izjavili da su formulari koji se koriste u njihovoj instituciji, na Univerzitetu Zapadne Australije, zahtevali nivo čitanja koji imaju samo ljudi koji su završili srednju školu, što je iznad nivoa razumevanja mnogih učesnika. Ovaj trend je takođe primećen u Americi, gde je Komitet za procenu Sistema za zaštitu učesnika u istraživanjima (the Committee on Assessing the System for Protecting

Human Research Participants) zabeležio da su „formulari saglasnosti bili zloupotrebljeni radi raskrinkavanja pri upravljanju rizikom u istraživačkim organizacijama“ (Federman et. al., 2002, 92).

U drugim kontekstima je teško uključiti formular za formalnu saglasnost u interakciju – kada se preko ovisnika dolazi do dilera, ili u razgovoru s trgovcima ženama. Zadatak postaje posebno složen kada mnogobrojni etički komiteti zahtevaju da se potpiše čak dvadeset dva papira pre nego što uopšte može da počne intervju koji se sprovodi uz pomoć tumača (citirano u: Van den Hoonaard, 2001). Van den Hoonaard je takođe primetio da su neki kanadski istraživači formulare doživljavali kao namet koji razmenu zasnovanu na poverenju pretvara u odnos formalnosti i nepoverljivosti. Iako Proglas Trojnog saveta dozvoljava mogućnost usmenog pristanka (u Članu 2.1), SSHWC je (2004) otkrio slučaj u kojem je komitet za etiku istraživanja pokušavao da insistira da istraživač koji svoje istraživanje sprovodi izvan Kanade dobije potpisane formulare učesnika zato što bi oni mogli da budu ubijeni ukoliko bi njihova vlada otkrila da su sarađivali s istraživačem. Kanadsko udruženje za sociologiju i antropologiju (the Canadian Sociology and Anthropology Association 1994, 15) prepoznalo je ovaj problem i pozvalo istraživače da „koriste kulturno prikladne metode kako bi omogućili ispitanicima da donose kontinuirane odluke o učestvovanju ili povlačenju iz istraživačkog procesa“.

U poglavlju o kvalitativnom istraživanju, australijski Etički priručnik za istraživanja s ljudima (the Australian NHMRC's Human Research Ethics Handbook, 2001a) sada prepoznaje da, dok god istraživač može to da opravda:

u nekim kvalitativnim studijama može biti prikladnije da se dobije usmeni a ne pisani pristanak. Ovo je važno u slučajevima u kojim učesnici mogu da se osećaju posebno ugroženima, kao u istraživanjima povezanim sa seksualnim pitanjima ili ilegalnim ili stigmatizovanim aktivnostima. Tu je verovatnije da će pisani pristanak prouzrokovati značajnu štetu učesniku zato što postoji mogućnost da bude nepoznat.

Pored toga, neki zahtevi komiteta za etiku istraživanja mogu da dovedu do značajnih nedostataka istraživanja. Na primer, bilo

je malo empirijskih istraživanja adolescenata beskućnika u Americi. Levin (Levine, 1995) tvrdio je da neki adolescenti preko 14 godina mogu da budu sposobni da sami pristanu na istraživanje koje nosi minimalni rizik. Uprkos tome, Odeljenje za zdravstvo i staranje o ljudima Sjedinjenih Američkih Država (the United States Department of Health and Human Services) zahteva od istraživača da dobiju pristanak roditelja i saglasnost da učestvuje od svakog deteta pre nego što se ono uključi u istraživanje (Office for Protection from Research Risks 1993; Porter 1999). U pravilima Odeljenja je nejasno da li je roditeljski pristanak neophodan ako je postojao prekid odnosa između maloletnika i staratelja. Posledično, jaz u istraživanju adolescenata beskućnika nije ostavio mogućnosti za organizatore socijalne brige u Americi da se bave potrebama odbeble i dece beskućnika (Meade and Slesnick, 2002).

Institucionalni etički komiteti ne moraju tako rigidno da posmatraju informisani pristanak. Fler-Loban (Fluehr-Lobban, 2000) zastupala je mišljenje da antropolozi ne treba da vide informisani pristanak kao formu već kao pružanje prilike da se sa samim učesnicima pokrene diskusija o istraživanju. Odgovarajući na jaku kritiku uloge koju su američki antropolozi imali od šezdesetih godina u istraživanjima o Janomamo iz Venecuele i Brazila, Američka antropološka asocijacija (the American Anthropological Association) uspostavila je Operativnu grupu da ispita, između ostalog, kako su antropolozi pregovarali o informisanom pristanku sa indigenim narodima (El Dorado Task Force, 2002). Kao deo ovog izveštaja, Watkins (Watkins, 2002) pozvao je antropologe koji su učestvovali u radu sa indigenim narodima i s njima povezanim zajednicama da odu korak dalje od istraživanja koja podrazumevaju samo pristanak učesnika, ka uzajamno korisnim kolaborativnim i participativnim praksama. Operativna grupa je podržala ovaj argument.

Ko treba da dâ pristanak

U nekim slučajevima može biti neophodno da se dobije pristanak organizacija, starešina grupe ili zajednice, kao i uključenih pojedinaca. Na Novom Zelandu, Zdravstveni komitet Maora (Māori Health Committee, 1998) zabeležio je da je Ugovor iz Vajtanga dao maorskom iwiju (pleme ili nacija) i hapuu (grupa porodica

sa zajedničkim pretkom) autoritet nad učešćem njihovog naroda u istraživanju. Australijski Nacionalni savet za zdravstvena i medicinska istraživanja (NHMRC, 1991) i kanadska Radna grupa Trojnog saveta za etiku (Tri-Council Working Group on Ethics, 1996) uzeli su u razmatranje mogućnost da se uspostave standardi za istraživanja koja uključuju kolektivitete. Oba saveta su težila da zaštite interese indigenih zajednica. Nacionalni savet je usvojio protokole u kojima se pozivaju istraživači da se konsultuju sa zajednicama o tome da li bi njima istraživanje koristilo, kao i da same zajednice imaju koristi od istraživačkog procesa, na primer tako što bi zapošljavale svoje članove u istraživanju, kao i refundiranjem zajednici za troškove istraživanja (NHMRC, 1991). Nasuprot tome, konačni kanadski dokumenti (Tri-Council, 1998) bili su razvodnjeni „zato što nije bilo formalnih konsultacija i sa aboridžinskim zajednicama“ (Weijer et al., 1999, 279), što je poprilično čudno, imajući u vidu prirodu teme.

Rad unutar indigenih zajednica može da bude složen a mogućnost istraživača da sprovede posao do kraja može da bude ugrožena ako se tokom procesa dobijanja pristanaka postupa nepažljivo. Darou, Ham i Kartnes (Darou, Hum and Kurtness, 1993) opisali su kako je jedan plemenski vođa odbio pokušaje istraživačevog saradnika da dobije pristup ispitanicima u udaljenom selu Kri u Kanadi. Istraživač je dobio isti odgovor od direktora škole i sveštenika. Pokušaji istraživača da zaobiđe vođu plemena kontaktiranjem sa drugima doživljeni su kao potencijalno seme razdora, pa je upozoren da „napusti selo prvim avionom ili da spava u snežnoj humci“.

U nekim okolnostima postoje suprotna gledišta o tome čiji je pristanak potreban. Na primer, uprava za izvršenje zatvorskih sankcija je pozvala kanadskog antropologa Džejmsa Voldrama (Waldram, 1998) da sprovede istraživanje o nativno-američkim zatvorenicima. Zatvorska uprava je verovala da će uspeti da regrutuje zatvorenike za svrhu istraživanja. Međutim, Voldram je dobio pristanak od autoriteta, domorodačkih starešina i od pojedinačnih indigenih zatvorenika.

Postaje apsurdno i odvratno kada dozvola upravnika zatvora... ima prednost nad pojedinačnim učesnikom istraživanja koji je slučajno zatvorenik Aboridžin (1998, 243).

Voldramova početna teškoća nije neobična – mnogi istraživači su se oslonili na pristanak čuvara institucije, često visoko u hijerarhiji, i nisu išli tako daleko da bi dobili informisani pristanak drugih ljudi prisutnih na istraživačkom mestu, bilo da je ta organizacija škola (Burgess 1989; Riddell 1989) bilo, kao što smo videli, policija.

Često je potrebno usvojiti posebne procedure kada je reč o pokušaju da se dobije pristanak ili dozvola od dece. Konvencija Ujedinjenih nacija o pravima deteta (the United Nations Convention on the Right of the Child, 1989) zahteva da najbolji interesi deteta moraju imati prioritet u svim aktivnostima koje se tiču dece (Član 3). Prema članu 12, deca sposobna da izgrade sopstvene poglede treba da imaju pravo da izraze te poglede slobodno u svim pitanjima koja se tiču njih, u skladu sa svojim godištem i zrelošću. Britansko udruženje za istraživanje obrazovanja (the British Educational Research Association 2004, 7) donelo je zaključak da ovo znači da „deci treba da bude olakšano kako bi dali informisani pristanak u potpunosti“. Međutim, Houmen (Homan, 2001) uvideo je da mnogi britanski istraživački obrazovanja veoma nevoljno rade na ovaj način.

Bilo koji problem izazvan nevoljnošću istraživača da zatraži pristanak dece mogu da zakomplikuju sama deca priznanjem da učiteljski „zahtevi“ mogu u stvari da predstavljaju obavezu. Kao rezultat, neki istraživači obrazovanja su priznali da pristanak unutar učionice može da ima „nijanse prinude“ (David et. al., 2001, 351), što učestvovanje u istraživanju pretvara u samo još jedan domaći (Denscombe and Aubrook, 1992).

Neki istraživači su osporili potrebu dobijanja roditeljskog pristanaka ako su deca već pristala. Dejvid i saradnici (David et. al., 2001) istraživali su dečje razumevanje uloge roditelja u obrazovanju. Oni su dobili pristanak roditelja za održavanje intervjua s decom kod kuće ali su tražili roditeljski pristanak za školske aktivnosti samo ako je to škola zahtevala:

U retrospektivi... imajući u vidu naš fokus na decu i mlade ljude kao na sposobne učesnike, tamo gde smo morali da dobijemo pristanak roditelja, bili smo mnogo manje zabrinuti time koliko su dobro bili informisani pre nego što su doneli odluku (povrh pružanja kopije letka za odrasle...) nego što smo bili za njihovu decu (str. 361).

Američko sociološko udruženje (the American Sociological Association, 1999) zahteva od svojih članova da dobiju pristanak i od dece i od njihovih staratelja osim u slučajevima u kojima: istraživanje nameće minimalni rizik učesnicima; istraživanje ne bi moglo da bude sprovedeno ukoliko se pristanak traži; a pristanak roditelja „ne predstavlja smislen zahtev u cilju zaštite deteta“ (s.12.04b), na primer u slučajevima kada je dete bilo zlostavljano ili zanemareno. Sličan izuzetak je predviđen i u Okviru etike istraživanja Ekonomskog i istraživačkog saveta (s. 3.2.2). Međutim, neke institucije su manje fleksibilne i može se ispostaviti da je teško ispuniti njihove zahteve (Porter, 1999).

Pre nego što im je bilo dozvoljeno da započnu istraživanje o bandama mladih u Sent Luisu, Deker i Van Vinkl (Decker and Van Winkle, 1996) suočili su se s otporom Komiteta za istraživačku etiku na svom univerzitetu, koji je prvobitno tražio da dobiju dozvole ne samo od članova bandi već i od njihovih roditelja:

Rekli smo Komitetu za istraživanja s ljudima (Human Subjects Committee) na Univerzitetu da mi ne bismo, u stvari, rekli roditeljima da su njihova deca intervjuisana kao aktivni članovi bande, zato što oni to možda ne znaju (str. 52).

U nastojanju da održe odnos poverenja, istraživači su odbili zahteve Komiteta i imenovali zaposlenog na Univerzitetu da radi kao zastupnik svakog maloletnog učesnika. Kao zastupnik, kolega se postarao da ispitanici razumeju svoja prava u istraživačkom procesu i prirodu garancija poverljivosti.

U Sjedinjenim Državama medicinski radnici su proširili pojedinačni informisani pristanak sa savetodavnim odborom zajednice, sastavljenim od ljudi koji dele zajednički identitet, etnicitet, istoriju, jezik ili kulturu sa učesnicima (Strauss et. al., 2001). Takvi odbori mogu da povežu istraživače i učesnike, pomognu da se napišu objašnjenja i ponude saveti tokom procesa dobijanja informisanog pristanka. Iako su ovi odbori kritikovani kao lažni predstavnici pomoću kojih se prikriva nedostatak pravog angažovanja zajednice, mi ne znamo koliko bi oni u stvari mogli da budu korisni (Wailoo, 1999).

Da li neka istraživanja treba da se obave bez pristanka

S obzirom na to koliko ulogu institucije imaju u nadzoru nad sprovođenjem istraživanja, društveni naučnici tvrde da bi istraživanje moglo u mnogim kontekstima da se obavi bez saglasnosti. Istraživači tvrde da je pristanak nepotreban ako se istraživanje dešava na javnom mestu ili ako uključuje državne službenike. Nasuprot tome, informisani pristanak ne mora da se dobije u slučajevima gde šteta izazvana nedostatkom pristanka može da bude nadmašena korišću dobijenom za javnost.

Oni koji se oslanjaju na informacije dostupne javnosti ili se angažuju u studijama posmatranjem na javnim mestima, tvrde već duže da informisani pristanak jednostavno nije ni potreban (Brewster Smith 1979; Reiss 1978). S druge strane, mnogi kodeksi uključuju zaštitu ugleda i privatnosti ljudi čak i na javnim mestima. Američko sociološko udruženje (the American Sociological Association, 1999) prihvatilo je ovu praksu kao legitimnu (s.12.01c) kao i kanadski Trojni savet (Tri-Council 2003, član 2.3) i NHMRC u Australiji. Regulacije kanadskog Trojnog saveta (Tri-Council, 2003) tumače učešće u javnim skupovima ili demonstracijama kao prihvatanje javne vidljivosti i stoga istraživači koji žele da posmatraju učesnike na ovim mestima ne treba da traže odobrenje svog odbora za etiku istraživanja.

Jedna oblast goruće debate među naučnicima predstavlja stepen do kog namerna manipulacija informacijama – obmana laganjem, prikrivanje informacija ili zavaravanje putem preterivanja – može da bude opravdana tokom istraživanja (v. Prilog, Slučaj 3). Tako je, u radu o dilovanju droge, Džejn Fauntin (Fountain, 1993) izabrala da ne otkrije svoju poziciju doktoranda ljudima koje je susretala iz straha da će ugroziti poslovne mreže svojih ključnih informanata. Međutim, Fauntin je takođe prihvatila i to da je njena odluka zasnovana delimično na strahu da joj, ako bude pitala, neće biti dozvoljeno da posmatra dilovanje.

Nekoliko istraživača tvrdi da prikrivanje može da bude opravdano u izvesnim okolnostima (Bulmer, 1982). Jedan često citiran primer jeste delo Bruna Betelhajma (Bettelheim, 1960) koji je proučavao nemački koncentracioni logor gde je, protiv svoje volje,

bio interniran tokom nacizma. Drugi istraživači su bili zainteresovani za posledice uticaja poznatog posmatrača na učesnike ili želje „moćnih ili tajnih interesa“ (British Sociological Association 2002; Socio-Legal Studies Association, n.d.) da onemoguće pristup naučnicima. Kanadsko udruženje za sociologiju i antropologiju (the Canadian Sociology and Anthropology Association, 1994) shvata da istraživači ponekad moraju da primene obmanu „da bi prodrli kroz 'zvanične', 'javne' ili 'nametnute' prezentacije stvarnosti“ (str. 16).

Britanski i američki sociolozi su podržali upotrebu prikrivenih metoda tokom istraživanja ekstremnih političkih organizacija i ilegalnih aktivnosti (Ditton 1977; Fielding 1982; Galliher 1973). Takve studije su opravdane na osnovu principa neškodljivosti, budući da ujedno umanjuju i mogućnost uznemiravanja subjekata istraživanja i potencijalni rizik po istraživače. Erera (Herrera, 1999) je odbacio oba argumenta zato što ne uzimaju u obzir potrebu da se subjekti istraživanja zaštite od paternalističkih istraživača koji narušavaju njihove interese. Uz to, u slučaju radikalnih političkih grupa, Meklin (MacKlin, 1982) pokrenuo je pitanje da li su istraživači uopšte u poziciji da odluče koje su grupe dovoljno loše da bi opravdali prevaru.

Iako je prepoznao jake argumente protiv prikrivenih istraživanja i verovao da je potreba za takvim istraživanjima često pre naglašena, Balmer (Bulmer, 1982) je zaključio da su neke dobrovoljno sprovedene prikrivene studije *zaista* proizvele kvalitetne rezultate, a da su vrednost tih tajnih studija u određenim slučajevima prihvatili Britanska, Kanadsko i Američko sociološko udruženje, kao i Australijski NHMRC (1999).

Američko sociološko udruženje (the American Sociological Association, 1999) odobrava upotrebu obmane samo u istraživanjima koja mogu biti opravdana u smislu doprinosa vrednosti samog istraživanja, i ukoliko ne postoji jednako efikasna alternativa koja se ne bi koristila obmanom (s.12. 05a). Udruženje dozvoljava svojim članovima da sprovedu tajne aktivnosti samo ako istraživanje nosi minimalni rizik po učesnike. Slične odredbe sadrže i drugi nacionalni i profesionalni kodeksi kao što su Nacionalni proglas u Australiji [NHMRC 1999, 17.2 (d)] i Etički okvir istraživanja ESRC u Ujedinjenom Kraljevstvu (2005, 2.1.4). Nejasno je da li ovakve odredbe mogu da isključe mogućnost upotrebe tajnog istraživanja

u institucijama da bi otkrili, na primer, državno nasilje ili loše postupanje u nekoj korporaciji. To zavisi od toga da li se institucija smatra učesnikom u istraživanju. U Kanadi, Politika Trojnog saveta (Tri-Council Policy Statement, 2003) sugerise da institucije ne treba da budu zaštićene na ovaj način. U Velikoj Britaniji, Etički okvir istraživanja (the Research Ethics Framework) propisuje ovo na sličan način (s. 2.1.7). Kanadska politika prepoznaje da „istraživanja u društvenim naukama koja kritički preispituju unutrašnji rad javno odgovornih institucija verovatno nikada ne bi mogla da budu sprovedena bez delimičnog oslanjanja na delimično prikrivanje“ (komentar na član 2.1). Rezultat je to da se od istraživača ne traži da dobiju saglasnost od onih korporativnih ili vladinih organizacija u kojima istražuju, niti takve institucije imaju pravo da stave veto na projekte, iako privatne organizacije mogu da odbiju istraživače da pristupe podacima ili da postave pravila kojima kontrolišu ponašanje njihovih zaposlenih, što može da oteža zaposlenima saradnju s istraživačima. Uprkos tome, čak i u tim situacijama istraživanje ne može da traži više od minimalnog rizika prema učesnicima [član 2.1 (c)i], što u nekim jurisdikcijama može da oteža istraživačima da rade sa onima koji obelodanjuju prikrivene stvari.

Ponekad je teško ustanoviti granicu između javnog i prikrivenog istraživanja. Na primer, naučnici mogu da se pozivaju na posmatranja koja su nastala pre formalnog istraživanja, možda zasnovana na iskustvima dobijenim pre nego što su započeli istraživačku karijeru. A istraživače mogu da uvuku u prikrivene posmatračke uloge i sami ispitanici – primer je rad Kena Plamera (Plummer, 1975) o gej muškarcima koji su skrivali svoju seksualnost, ne mogavši da je otkrije porodici i prijateljima učesnika u istraživanju koje je sretao dok je sproveodio posmatranje svojih ispitanika.

Zaključak

Ako se pozovemo na princip poštovanja ličnosti (v. treće poglavlje), uslov da istraživači treba da dobiju informisani pristanak od učesnika može da izgleda relativno nekontroveržno. Osmišljeni da spreče ponavljanje niza strašnih zloupotreba koje su se ranije dešavale u eksperimentima sa ljudima, kodeksi etike istraživanja

(v. drugo poglavlje) generalno zahtevaju od istraživača da prvo objasne učesnicima prirodu svog istraživanja i potencijalne posledice njihovog uključivanja. Potom, a pre nego što istraživanje može da počne, učesnici treba da se slože da učestvuju u istraživanju na osnovu potpune informisanosti i dobrovoljno. Kao deo procesa pristanka, istraživači su razvili spektar alatki za konsultovanje i komunikaciju sa potencijalnim učesnicima i za proveru da li učesnici razumeju implikacije procesa dobijanja pristanka.

U praksi, međutim, zahtevi za informisanim pristankom u društvenim naukama pokazali su se kao sve osim jasni. Prvo, istraživači su primetili da formalna priroda procesa pristanka odobrena nacionalnim kodeksima ili lokalnim komitetima teži da kompromituje i mogućnost dobijanja istinskog pristanka i dobijanje garancija o anonimnosti. Drugo, pretpostavlja se da individualna autonomija u okviru protokola dobijanja informisanog pristanka ne uspeva da prepozna prinudnu prirodu nekih odnosa zasnovanih na institucionalnim, porodičnim i odnosima u zajednici. Zahtevi za konvencionalni pristanak takođe nameću zapadnjačka shvatanja o autonomiji kolektivnim strukturama odlučivanja u drugim društvima. Konačno, istraživači pokazuju da propisivanje informisanog pristanka nije uvek neophodno niti prikladno, i da istraživačima treba da bude dozvoljeno da istražuju na javnim mestima ili javne službenike bez dobijanja informisanog pristanka. Osim toga, i što je još kontroverznije, neki istraživači su obrazložili da eksperimenti koji uključuju obmanu i prikrivena istraživanja mogu da budu opravdani u pojedinim situacijama, pozivajući se na ravnotežu između rizika i javne koristi. Iako su neki nacionalni kodeksi odbacili prikrivena istraživanja, skorašnje kanadske i britanske odredbe sugerišu veću spremnost da se u nekim slučajevima odobre istraživanja koja nemaju saglasnost svih proučavanih.

Ukratko, regulisanje informisanog pristanka moglo bi da funkcioniše na takav način da štiti interese vulnerabilnih grupa od štetnih istraživanja koja sprovode moćnije organizacije, kao što su vladine agencije. Ali bi, upravo suprotno, moglo da štiti i moćne agencije od nalaza nezavisnih istraživača uskraćivanjem prava na najmoćniju metodologiju kojom raspolažu – prikriveno istraživanje. Trenutno, različite jurisdikcije i institucije imaju različite stavove i nejasno je u kom pravcu će se kretati dalja regulacija ove tematike.

6 Poverljivost

Uvod

Kada ljudi istraživačima daju saglasnost da budu uključeni u istraživanje to obično predstavlja predmet usaglašavanja. Oni mogu, na primer, da pristanu na učešće u istraživanju pod uslovom da će dobijene informacije o njima koristiti samo istraživači, i to samo u posebnim slučajevima. Takve informacije su privatnog karaktera, a date su istraživaču dobrovoljno i u poverenju.

U bioetici se često razmatra koncept poverljivosti. U okviru medicinskog konteksta, pacijenti obično doktoru otkrivaju lične informacije u razmenu za pomoć. Istraživački odnos u društvenim naukama obično je znatno drugačiji (Robinson, 1991). U društvenim naukama verovatnije je da će istraživač biti taj koji će prići potencijalnim učesnicima i zamoliti ih da otkriju poverljive podatke u razmenu za... pa, za nešto od čega istraživači verovatno neće imati mnogo direktne koristi. To su obrazložila dva kanadska kriminologa, Džon Loumen i Ted Pejlis:

Naši proučavani u poverenju otkrivaju informacije o svojim kriminalnim... i seksualnim aktivnostima, osobama koje su ih zamolile da otkriju informacije sa punim saznanjem da nam daju „podatke“ koji će u nekom trenutku biti objedinjeni, analizirani i objavljeni. Uglavnom je istraživač taj koji inicira interakciju dok, prema našem iskustvu, ispitanik otkriva podatke samo pod uslovom

da ne bude imenovan. S obzirom na to da do interakcije ne bi ni došlo da je mi nismo pokrenuli, nosimo ogroman etički teret da se potrudimo da učesnik, zbog našeg ulaska u njegov život, ne snosi neželjene posledice (Lowman and Palys 1999, 30).

Iako učesnicima istraživanja u društvenim naukama može da bude naneta šteta intenzivnim sakupljanjem podataka, često mnogo veću opasnost predstavlja pitanje šta se dešava sa podacima posle njihovog prikupljanja, tokom procesa analize, objavljivanja i, što je takođe bitno, njihovog arhiviranja (Parry and Mauthner, 2002). U ovom poglavlju ispitaćemo poteškoće u vezi sa zaštitom informacija koje su učesnici istraživanja podelili s istraživačem u poverenju.

Opravljanja poverljivosti

Opravljanja poverljivosti su često nedovoljno razvijena u društvenim naukama. Međutim, baveći se bioetikom Tom Bičam i Džejms Čildres (Beauchamp and Childress, 2001) ustanovili su tri različita argumenta ovim povodom, zasnovana na posledicama, pravima i vernosti, koji mogu da opravdaju održavanje odnosa poverenja.

Konsekvencijalistički argumenti (v. drugo poglavlje) razmatraju rezultate neke etičke prakse uzimajući u obzir šta bi se dogodilo da ona nije postojala i donose odluku, na osnovu poređenja, o tome šta da se uradi. U društvenim naukama, uprkos suprotnim uveravanjima, informanti mogu da se opiru da otkriju detalje o sebi ako misle da bi podaci mogli da budu lako dostupni trećoj strani (O'Neil 1996; Van Maanen 1983). A,

tamo gde ne postoji poverenje između informanta i istraživača, postoji malo garancija za verodostojnost i vrednost podataka, za razliku od atmosfere u kojoj se poverenje ceni (Fitzgerald and Hamilton 1997, 1102).

Izgleda da je ovo posebno tačno u slučajevima kada je proučavana tema osetljiva (Singer et. al., 1995), kao i kada bi distribuiranje informacija imalo nepovoljne posledice po učesnika. Ne samo da bi istraživači koji prekrše poverenje mogli da imaju poteškoće

da nastave istraživanje već, umanjujući mogućnost da potencijalni učesnici veruju istraživačima, mogu takođe da poremete i rad ostalih naučnika (v. prvo poglavlje).

Drugo opravdanje poverljivosti zasnovano je na pravima. Alen (Allen, 1997) je naglašavao da svako ima pravo da ograniči pristup svojoj ličnosti. Takva prava obuhvataju informativnu, fizičku ili privatnost vlasništva. Bičam i Čildres (Beauchamp and Childress, 2001) istakli su da naše pravo na privatnost počiva na principu poštovanja autonomije. S tim u vezi, dok neke stvari ne mogu i ne treba da budu sakrivene, ljudi treba da imaju pravo da, koliko je to moguće, donose odluke o tome šta će se s njima dogoditi. U kontekstu istraživanja, oni treba da budu sposobni da imaju tajne i da odluče ko će šta o njima saznati. Ovaj princip je prihvaćen kodeksima iz Nirnberga, Helsinkija i Belmonta.

Konačno, razlozi zasnovani na vernosti počivaju na shvatanjima da istraživači duguju lojalnost vezama s proučavanima i da treba da uvažavaju obećanja data tokom istraživanja – što je deontološka pozicija. Istraživači treba da budu odani obavezi da poštuju autonomiju, pravednost i korisnost koje se nameću odnosom uspostavljenim s proučavanima. Istraživači treba, na primer, da ispune ona očekivanja koja proučavani mogu logično da očekuju. Kada obećavaju odnos poverljivosti, naučnici nude ujedno i da nešto daju i da nešto urade. Nude svoju odanost i slažu se, u najmanjem, da čute ili možda čak da učine više – da štite odnos poverenja. Kao što je Sisela Bok (Bok 1983, 121) zabeležila, „kakvo delo je obećano i po kojoj ceni će biti sprovedeno predstavljaju pitanja koja se nalaze u srži sukoba poverenja“.

I Bok (Bok, 1983) i Bičam i Čildres (Beauchamp and Childress, 2001) zaključili su da je obaveza poverljivosti samo jedan *prima facie* odnos. To znači da se on ne može smatrati apsolutnim, već da u nekim slučajevima treba da razmislimo o odavanju nekoj osobi ili grupi pojedinih informacija koje smo dobili na osnovu uverenja implicitne ili eksplicitne poverljivosti. Vratimo se na to pitanje kasnije u tekstu ovog poglavlja.

Iako je ovo poglavlje posvećeno poverljivosti, važno je naglasiti da ne priželjkuje baš svaki proučavani takav odnos. Tokom istraživanja seksualnih zloupotreba u Latinskoj Americi, Lisa Fontez (Fontes, 1998) otkrila je da bi vođe slamova bile ljute kada ne

bi dobile odgovarajuće priznanje za svoje postupke, što je istakla i Američka antropološka asocijacija (the American Anthropological Association 1998; v. takođe Burgess 1985; Szklut and Reed 1991):

...garancije poverljivosti izgleda da su doprinele produžetku pravilnog razumevanja učesnika da su njihov trud i znanje zloupotrebili ljudi na vlasti, uključujući i naučnike poput mene (Fontes 1998, 56).

Međutim, poverljivost ne treba ponuditi svakom učesniku istraživanja. Istoričari koji proučavaju usmene, lične narative, obično ne nude anonimnost ili poverljivost, iako se može pregovarati o ograničenjima pristupu podacima (Boschma et. al., 2003). Naučnici iz društvenih nauka mogu da osećaju da je neprikladno ponuditi poverljivost ljudima na javnim položajima koji govore o svom javnom pozivu (Sudnow 1965; Rainwater and Pittman 1967), što je situacija predviđena pojedinim profesionalnim kodeksima (British Sociological Association 2002) i vladinim propisima (United States Code of Federal Regulations 45 CFR 46.101, 3 [iii]).

Usaglašavanje poverljivosti

U nekim istraživačkim projektima usaglašavanje poverljivosti može da bude prilično lako. Neki istraživači su sposobni da rade u relativno predvidljivim situacijama gde je standardizovana uveravanja moguće uključiti u propratno pismo. Međutim, neki drugi istraživački poslovi odigravaju se u neformalnim i nepredvidivim okolnostima, u kojima je odnose poverljivosti potrebno povremeno ili iznova usaglašavati s pojedincima i grupama tokom dugotrajnog terenskog rada.

Istraživačima može da bude veoma teško da čuvaju tajne tokom terenskog rada. Oni će možda morati da prikriju deo nalaza u bilo kojoj publikaciji koja proistekne iz istraživanja. Kristin Mejson

(Mason, 2002) bila je svedok seksualnog napada dok je bila na terenskom radu u Eritreji. Posle tog događaja, žene koje je intervjuisala tokom istraživanja otkrile su joj da su i one bile žrtve takvih napada. Mejsonova je odlučila da ne objavi te podatke, verujući da je informacije dobila od prijateljica samo da bi joj pružile emotivnu podršku. Patriša Adler (Adler, 1985) napravila je studiju o dilerima droge i švercerima u Kaliforniji:

Dileri su povremeno otkrivali stvari o sebi ili drugima za koje smo morali da se pretvaramo da ne znamo kada istražujemo među njihovim bliskim saradnicima. Ovo je povremeno značilo da smo morali da lažemo ili da izmišljamo priče da bismo zaštitili ljude. Njihove maske tada su postajale i naše, i morali smo da pletemo našu sopstvenu mrežu obmane kako bismo zaštitili njihove aktivnosti. Pisanje istraživačkih izveštaja postajalo je veoma uznemiravajuće i bila sam rastrzana između upotrebe detalja radi obogaćivanja izveštaja nasuprot ulepšavanju opisa radi očuvanja poverenja (1985, 26).

Moguće je da nastanu i dodatne komplikacije ako neko od učesnika u istraživanju ima komercijalne interese, resurse i ekspertizu da ih zaštititi. Na primer:

Ugovor s hemijskom kompanijom upletenom u zagađivanje životne sredine ili osiguravajućim društvom uključenim u kolektivnu tužbu za naknadu štete može da iziskuje mnoga pravila i sudske formulare koji regulišu poverljivost podataka, a ne samo kratak formular pristanka i uverenje o poverljivosti koji se obično koriste u studijama o mentalno bolesnom beskućniku ili starijem pacijentu. Takav ugovor može zahtevati obaveštavanje u slučaju dobijanja sudskog poziva ili nalogati da istraživač iskoristi sva sredstva da ne dostavi poverljive podatke; može ograničiti klauzulu 'osim ukoliko je predviđeno zakonom odn. odlukom nadležnog organa' samo na sudski nalog, ne na bilo koji poziv od suda; ili može predviđati povrat ili uništenje podataka nakon završetka studije (Traynor 1996, 122).

Tabela 6.1 Ugovorna zaštita privatnosti pojedinaca pri upotrebi podataka sa zvaničnih mikrofilmova

Zabrana ponovnog otkrivanja ili ponovnog puštanja u opticaj
Određivanje prenosa elektronskih podataka (na primer, metodi šifriranja za pristup mrežama)
Opis skladištenja i/ili postupanja sa papirnim kopijama poverljivih podataka
Opis skladištenja i/ili postupanja sa elektronskim medijima kao što su trake ili kertridži.
Opis sigurnosti mreže
Zahtev za izveštavanje o sigurnosnim incidentima
Opis metoda ograničenja otkrivanja statističkih podataka
Opis raspolaganja podacima u slučaju raskida ugovora
Kazne za prekršaje

Izvor: Brady et al., 2001, 255.

Ugovori sa vladom takođe mogu da sadrže čitav niz odredaba koje regulišu pitanje održavanja poverljivosti i sigurnosti podataka, a mogu da preciziraju i kazne koje mogu biti primenjene u slučaju da se odnos poverljivosti prekrši. U svom pregledu problema proverljivosti koji su nastali kao rezultat deljenja administrativnih podataka prikupljenih tokom sprovođenja programa socijalne pomoći u Sjedinjenim Državama, Brejdi i saradnici (Brady et al., 2001) ponudili su čitav spektar primera koji bi, prema njima, trebalo da budu navedeni u svakom pisanom ugovoru (v. Tabelu 6.1).

Pored toga, mnogi nacionalni i profesionalni kodeksi sadrže odredbe koje regulišu dugoročnu upotrebu podataka, uključujući, na primer, njihovo skladištenje ili ponovnu upotrebu (npr., American Sociological Association 1999; British Sociological Association 2002; ESRC 2002; RESPECT n. d.; Social Research Association 2002; Tri-Council 2003). Ove odredbe često zahtevaju od istraživača da se prilagode relevantnim zakonima o zaštiti podataka.

U nekim slučajevima istraživači mogu da se suoče s popriličnim pritiskom vladinih zvaničnika ili sudova da otkriju podatke i time prekrše dato uverenje o poverljivosti (v. Prilog, Slučaj 2).

Bendžamin Pol (Paul, 1953) opisao je kako su ekvadorski poreski službenici pokušali da dobiju terenske beleške antropologa u kojima je bila opisana imovina jedne ekvadorske zajednice. Adlerova (Adler, 1985) je bila zabrinuta zbog toga što je policiju počeo da interesuje njen rad o dilovanju droge u Kaliforniji, pa je zbog toga izbegavala bilo kakav publicitet, ustežući se od objavljivanja sve dok istraživanje nije bilo završeno. Ali Fidžerald i Hamilton (Fitzgerald and Hamilton, 1996) nisu bili tako srećne ruke. Njihov rad o nezakonitoj upotrebi droge u Australiji je bio kompromitovan kada je jednom istraživaču prišao policajac u civilu:

Policajac u civilu je predložio razmenu informacija: on bi upoznao etnografa s korisnicima droge radi intervju u razmenu za informacije koje bi etnograf mogao da prenese policiji (1996, 1593).

Plašeći se da bi policija mogla da traži pristup njihovim podacima putem sudskog naloga ili da ih stavi pod prismotru, istraživači su obustavili rad dok u pravnom smislu ne razjasne svoju poziciju.

Iako su ovako ekstremne pretnje poverljivosti retke one, kao što je pokazano u ovom poglavlju, nisu toliko neuobičajene da bi istraživači smeli da ih ignorišu (v. Israel, 2004a). Postoje dve vrste mera koje mogu da se preduzmu da bi se sačuvala poverljivost. Prve su metodološke, a druge pravne prirode.

Predostrožnosti metodološke prirode

Istraživači su štitili poverljivost učesnika u istraživanju i njihovih aktivnosti tako što, ili ne bi uopšte zabeležili imena i druge njihove lične podatke, ili tako što bi uklonili imena i podatke na osnovu kojih je moguće utvrditi identitet proučavanih iz poverljivih podataka u najranijem mogućem stadijumu. U nekim disciplinama imena zajednica gde se odvijalo istraživanje takođe mogu da se prikriju (Hancock 2001; Szklut and Reed 1991). U suprotnom,

zainteresovani čitalac bi mogao da identifikuje revolucionara u „divljem“ naselju u Santijagu, reformatora među Severnim Jutima, libanskog trgovca u centralnoj Gani, ili patrona s gornjeg toka reke Ukajali (Jorgensen 1971, 331).

Ovakve mere predostrožnosti igraju veliku ulogu i pomažu da se podaci sačuvaju od krađe i slučajnog (Meth with Malaza, 2003) ili nedozvoljenog razotkrivanja od strane drugih članova istraživačkog tima. Na primer, u kvantitativnom istraživanju zlostavljanja i zanemarivanja dece, istraživački tim iz Severne Karoline (Kotch, 2000) zahtevao je od učesnika da zapečate svoje odgovore na osetljiva pitanja. Oni su potom bili odvojeni od drugih informacija koje bi mogle da identifikuju učesnike. Tokom svog kvalitativnog istraživanja kradljivaca intelektualne svojine Tanel je takođe preduzeo niz predostrožnosti metodološke prirode:

Nikada nisam izgovarao imena učesnika tokom snimanja intervjua, dok bi oni bili brzo transkribovani a trake obrisane. Iako sam vodio identifikacionu listu i dodeljivao brojeve za relevantne informacije dobijene iz fajlova pojedinačnih slučajeva, sama imena nisu nikad bila povezana s informacijama iz fajla ili intervjua (Tunnell 1998, 208).

Neki drugi istraživači su savetovali učesnike da im ne daju specifične informacije kao što su imena ili detalji o kriminalnim aktivnostima iz prošlosti zbog kojih nisu bili privođeni (Decker and Van Winkle 1996; Feenan 2002; Hall and Osborn 1994; Sluka 1995) ili zločina koje su tek planirali da počine (Cromwell et al., 1991).

Društveni naučnici su poprilično posvećeni čuvanju poverljivosti podataka dobijenih tokom istraživanja. U različitim trenucima u svom istraživanju, Patriša Adler (1985) i njen muž su morali da štite svoje podatke od sumnjičavih i ponekad prevrtljivih dilera drogom:

Naša zbirka snimljenih intervjua s ljudima čiju smo saglasnost imali više puta je bila ugrožena. Tada bismo se unervozili, pošto smo ulagali baš veliki trud da dobijemo te trake i hteli smo da održimo odnos poverenja s informantima. Posle pretnji bismo bili veoma uplašeni i menjali bismo mesta na kojima ih skrivamo. Čak smo jedne kišne noći krenuli s trakama, spakovanim u kofer, na tajni sastanak s osobom koja nije bila uključena u istraživanje i predali mu trake na čuvanje (Adler 1985, 23).

Drugi istraživači su izveštavali tako što su slali podatke izvan jurisdikcije u kojoj istražuju i izbegavali da koriste poštu ili telefon tako da policija ili obaveštajne agencije ne bi mogle da podatke presretnu ili oduzmu (Feenan 2002; Sluka 1989).

Identifikatori kao što su imena, geografski tragovi i kolokvijalni izrazi mogu da budu uklonjeni u stadijumu prepravljanja beležaka u tekst za objavljivanje. Međutim, može biti teško da se sakrije identitet nekih ljudi od njih samih, njihovih kolega, novinara-istraživača ili javnih službenika. U istraživanju, zasnovanom na intervjuu, o kliničkim i pacijentskim shvatanjima individualne terapije u Australiji, jedan od četvoro kolega je morao posebno da se potruži kako bi sakrio identitete kliničara od njihovih kolega pri predstavljanju svog rada profesionalnoj zajednici na seminarima, konferencijama i u publikacijama. Mali uzorak proučavane populacije je značio da bi, bez promene ključnih detalja, ljudi mogli da budu prepoznati. Pored toga, njena metodologija je uključivala uparivanje izveštaja kliničara i njihovih pacijenata na taj način da, ako bi kliničari mogli da se prepoznaju, mogli bi da prepoznaju i pacijenta sa kojim su bili upareni. Proces u kojem prikaz iskaza dvoje ljudi o istoj interakciji treba da se učini neprepoznatljivim a da istovremeno uključi dovoljno detalja da studija slučaja bude korisna, pokazao se veoma teškim. Tamo gde je to bilo moguće, naučnica je promenila ili uklonila informacije koje je bilo moguće ukloniti a da to ne naškodi njenom nalazu. Ona je razgovarala o ovom problemu sa nekim svojim učesnicima i u pojedinim slučajevima je dobila njihov dalji pristanak da uključi podatke koji bi mogli da ih odaju. Forbat i Henderson (Forbat and Henderson 2003) predložili su da se uparenim učesnicima intervjua omogući da pročitaju svoje transkripte i da se upitaju da li su spremni da podele podatke sa svojim uparenim partnerom. Kada se suočavamo sa mogućnošću da bi članovi zajednice mogli da prepoznaju informacije jedni o drugima čak i ako neko neupućen ne bi, Tolik (Tolich, 2004) je predložio da istraživači odvoje izvesno vreme i od proučavanih nauče koje bi informacije mogle da budu štetne (v. takođe Prilog, Slučaj 3). Naravno, i najbolje namere istraživača da prikriju lokaciju mogu da padnu u vodu ako učesnici istraživanja namerno ili slučajno otkriju svoj identitet.

Tokom istraživanja u koobrazovnoj rimokatoličkoj državnoj školi u Engleskoj, Berdžes (Burgess, 1989) je morao da se izbori sa žalbom jednog od nastavnika koji je tvrdio da je prekršio odnos poverljivosti. Nažalost, nastavnik je ostavio svoju žalbu kod sekretara odeljenja na Univerzitetu gde je Berdžes radio i na taj način sam otkrio identitet škole koji je istraživač do tada uspevao da sakrije od svojih kolega.

U kvantitativnom istraživanju, praksa uklanjanja podataka koji sadrže individualne specifičnosti može da bude kompromitovana unapređenim mogućnostima ukrštanja mnogobrojnih grupa podataka. Iako studija ne mora da uključi pojedinačna imena ili druge posebne karakteristike, ona može da sadrži dovoljno specifičnosti koje omogućavaju da se izvede zaključak o identitetu osobe i/ili različitim osetljivim karakteristikama. Jednostavno rečeno, u nekom stambenom kompleksu može da postoji jedna jedina osamdesetogodišnja fakultetski obrazovana budistkinja kanadskog porekla, i ako grupa podataka otkrije prihod te neimеноvane osobe, ili broj njenih seksualnih partnera, onda bi poverljivost bila zasigurno kompromitovana.

Međutim, postoje različiti statistički metodi koji mogu da se koriste da bi se zamaskirali ili sakrili identiteti pojedinaca čije se karakteristike nalaze u grupi podataka. Obelodanjivanje

može da se ograniči utvrđivanjem da količina informacija o bilo kojoj osobi nikada ne prelazi neki definisani prag koji je podešen naviše kako osetljivost informacija raste (Brady et al., 2001, 229).

Brejdi i saradnici (Brady et al., 2000) utvrdili su dva glavna metoda koji mogu da se koriste u ograničavanju obelodanjivanja osetljivih podataka. Prvi podrazumeva preinačavanje podataka, dok drugi predviđa ograničeni pristup podacima. Prema Nacionalnom savetu za istraživanja Sjedinjenih Država (Mackie and Bradburn, 2000), oba metoda imaju i prednosti i mane. Promena može da omogućiti veću distribuiranost podataka, ali može da utiče na poverenje koje ljudi imaju prema određenim aspektima istraživanja. Nasuprot tome,

ograničavanje pristupa može da prouzrokuje neugodnosti i ograniči grupu istraživača koji mogu da koriste podatke, mada uopšteno posmatrano omogućava pristup većem broju detalja.

Brejdi i saradnici (2001) napravili su spisak različitih oblika preinačavanja podataka (v. Tabelu 6.2).

Tabela 6.2 Metodi preinačavanja podataka

Unakrsno tabeliranje	Predstavljanje sjedinjenih podataka u formi tabele.
Agregiranje	Definisanje pravila minimalne količine jedinica, pre nego što se pojava reportira kao postojeća.
Supresija	Ne davati nikakve procene kad su elementi ispod određene vrednosti.
Nasumično zaokruživanje	Zaokruživanje elemenata do određenog nivoa, zaokružujući na više ili na manje na osnovu verovatnoće, a ne bliskosti.
Kontrolisano zaokruživanje	Prilagođavanje zaokruživanja tako da objavljeni zbir bude jednak stvarnom zbiru.
Izmena poverljivosti	Izbor malog uzorka nepromenljivih varijabli i njihova zamena ili menjanje vrednosti.
Tabela magnituda	Uklanjanje vrednosti iz osetljivih ćelija kako bi se zaštitili podaci o glavnom kontributoru podataka (na primer obližnja monopolska kompanija) iz tabele.

Izvor: Brady et al., 2002, 259–260.

Podatke možemo da preinačimo na različite načine (Brady et al., 2001, 261): pravljjenjem uzoraka; uklanjanjem očiglednih karakteristika; ograničavanjem broja geografskih detalja; ograničavanjem broja predstavljenih podataka; simuliranjem podataka putem mikro-agregiranja (prosečne osobe su veštački uspostavljene na osnovu sjedinjenih podataka); dodavanjem šifri na početku ili na kraju

kontinuiranih podataka (što bi omogućilo da se, na primer, svi ljudi preko 75 godina posmatraju kao jedna grupa); beleženje u intervalima i zaokruživanjima (na taj način se, na primer, datum rođenja pretvara u starosnu grupu); dodavanjem slučajnih šumova; zamenjivanjem, brisanjem, pripisivanjem i zamučivanjem podataka na način na koji se značajnije ne menjaju statističke odlike baze podataka, uključujući tu i nakalemljene greške (nasumično kontaminiranje statističkih podataka tako da je nemoguće odrediti rod pojedinaca koji su dali zabeležene odgovore) (Kimmel, 1988).

Pravna zaštita

U nekim jurisdikcijama na raspolaganju imamo širok dijapazon pravnih tipova zaštite (v. npr., Chalmers and Israel, 2005). Neki istraživači mogu da dobiju zakonsku zaštitu svojih podataka. U Sjedinjenim Državama, Ministarstvo zdravlja i socijalnog staranja kao i Ministarstvo pravde izdali su sertifikate o poverljivosti pojedinačnim projektima ili čitavim tipovima istraživanja u oblasti zdravstva i pravde. U Kanadi, Statističari Kanade garantuju poverljivosti učesnicima istraživanja na osnovu zaštite koji im pruža Zakon o statistici iz 1985. godine, mada ova zaštita i nije baš potpuna kad se imaju u vidu moguća suprotna rešenja iz Povelje ili lokalnih propisa o obaveznom prijavljivanju (Palys and Lowman, 2000).

U Australiji različiti pravni dokumenti, uključujući Zakon o epidemiološkim studijama u Komonveltu (Poverljivost) [the Commonwealth Epidemiological Studies (Confidentiality) Act] iz 1981. i Zakon o epidemiološkim studijama Kapitalne teritorije u Australiji (Poverljivost) [the Australian Capital Territory Epidemiological Studies (Confidentiality) Act] iz 1992, nameću zakonsku dužnost da se očuva poverljivost svih informacija koje se tiču druge osobe, onda kada su te informacije prikupljene u okviru propisanog istraživanja (Bronitt 1995; Cica 1994). Legislativa Komonvelta zadržava glomazne i dugotrajne procese dobijanja pristanka, koji opet mogu da pokriju samo propisane epidemiološke studije koje sprovodi ili se sprovode u ime vlade Komonvelta (Loxley et al., 1997). Do 1996. godine čekalo se po osamnaest meseci da se dobije

saglasnost za istraživanje (Chalmers and Israel 2005; Fitzgerald and Hamilton 1996).

Naučnici su nastojali i da postignu dogovor s pojedinim telima u okviru krivičnog pravosuđa. U Sent Luisu u Sjedinjenim Državama, Rajt i Deker (Wright and Decker 1997) s policijom su usaglasili pisani dokument kojim se istraživačima dozvoljava da ih prestupnici odvedu na mesto oružanih pljački bez rizika od policijske intervencije. U južnoj Australiji, Izrael je s policijom ugovorio protokol kojim se studentima dozvoljava da intervjuišu zaposlene u seksualnoj industriji bez opasnosti od policijskog mešanja. Ali krivično pravosuđe nije uvek tako predusretljivo. Kada je Finan pokušao da u Severnoj Irskoj, tokom istraživanja neformalnog pravosudnog sistema koji su uspostavile paramilitarne grupe, dobije takve garancije – nije uspeo.

Čak i kada ne postoji zakonska zaštita, istraživači su odbijali da otkriju informacije vladinim istražiteljima ili sudovima. Kao što to pokazuju primeri u Tabeli 6.3, razlozi za takvu njihovu odluku, kao i sam trenutak kada donose odluku da više ne mogu da sarađuju s pravnim sistemom, variraju u znatnoj meri. Na primer, Stiven Pikou, profesor sociologije u Alabami, započeo je longitudinalno istraživanje društvenog uticaja katastrofe tankera nafte „Ekson Valdes“ iz 1989. godine na mala ostrvska sela na Aljasci između 1989. i 1992. godine. Pikou je garantovao informantima poverljivost, rekavši im da će „odmah nakon završnog intervjua, sve lične karakteristike, uključujući imena, adrese, i brojeve telefona biti eliminisane iz konačnog fajla s podacima, a sve papirne kopije bačene“ (Picou 1996, 151). Ekson je 1992. godine sudskim nalogom zatražio pristup tim dokumentima. Pikou je uspeo da ubedi sud da im dozvoli pristup samo onim podacima koji su već bili korišćeni za objavljivanje članaka, dok je sud sprečio pristup neobjavljenom i nepotpunom materijalu dobijenom tokom kasnijih istraživanja. Takođe se postarao da prethodne informacije budu dostupne jedino sociologu-veštaku koga je unajmio Ekson, a koji je podatke mogao da koristi samo za statističku analizu. Sud je zabranio pokušaje da se identifikuju pojedinci navedeni u kompjuterskim fajlovima. Sud je upozorio Eksonovog veštaka da bi, u slučaju da ne uspe da očuva poverljivost materijala, uvredio sud.

Tabela 6.3 Nastojanja da se zaštiti poverljivost podataka dobijenih istraživanjem u pravnom poretku

Slučaj	
Prevare sistema socijalne pomoći	Sedamdesetih godina su porota i kongresni istražni komitet tražili zapisnike učesnika u Eksperimentu negativne poreske stope na dohodak u Nju Džersiju. Tužilac iz Nju Džersija je poslao četrnaest poziva porodicama koje primaju socijalnu pomoć zato što su možda varale sistem (Kershaw and Fair, 1976). Istraživači su ubedili tužioce da odustanu od zahteva.
Nasilje policije	Godine 1974. postdiplomac iz Kalifornije je, posmatrajući policijske patrole, bio svedok nasilja policije nad civilom (Van Maanen, 1983). Iako je Van Maanen dao unutrašnjoj kontroli policije izjavu o incidentu pod zakletvom, članovi patrole su bili oslobođeni optužbe. Policajci su tužili novine koje su izveštavale o napadu. Kada je list pozvao na sud Van Manena zbog beležaka sa terena, on je odbio da ih pokaže.
Donošenje odluka o životnoj sredini	Mark Roberts, profesor javnog zdravlja na Harvardu, odbio je 1976. godine da Kalifornijskom građanskom sudu preda intervju koji su bili sprovedeni sa kompanijom za gas i električnu energiju o donošenju njihovih odluka u vezi sa životnom sredinom (Richards of Rockford v. Pacific Gas and Electric, 1976).
Podmetanje požara na Long Ajlendu	Osamdesetih godina njujorski student, baveći se etnografijom restorana na Long Ajlendu, primio je nalog iz tužilaštva u sklopu istrage podmetanja požara u jednom restoranu, zbog svojih terenskih beležaka (Brajuha and Hallowell, 1986). Bradžuha se dogovorio sa tužiocima da se uklone imena informanata iz osetljivog materijala, ali tek posle dugotrajne i skupe sudske bitke koja je rezultovala da Bradžuha izgubi novac, svoju porodicu i želju da se bavi sociologijom

Majkrosoft i Netskejp	Kao deo svoje odbrane od optužbi za monopol, Majkrosoft je bezuspešno tražio pristup beleškama i trakama sa intervjuima od dva američka biznismena i profesora menadžmenta na osnovu kojih su objavili knjigu o Netskejp komunikaciji (McCollum, 1999).
-----------------------	---

Iako će potencijalna odgovornost zavisiti od konkretne jurisdikcije, istraživači su podložni pravnim postupcima na nekoliko načina (Fitzgerald and Hamilton, 1997). Ako odbiju da otkriju informacije koje zahteva sud, mogu da budu proglašeni krivima zbog ometanja policije u izvršavanju naloga ili čak za nepoštovanje suda. Godine 1972. harvardski politikolog Semjuel Popkin nije otkrio američkoj poroti imena, i beleške napravljene u razgovoru sa vijetnamskim seljanima i vladinim službenicima koji su sarađivali sa njim na poverljivom projektu američkog Ministarstva odbrane (United States v. Popkin, 1972). Popkin je proveo osam dana u zatvoru 1993. godine, a američki postdiplomac sociologije proveo je 159 dana u zatvoru u državi Vašington zbog nepoštovanja suda. Rik Skars (Scarce) nije se povinovao zahtevu porote da obelodani informacije koje je sakupio tokom istraživanja radikalnog aktivizma u borbi za prava životinja. Skars je u jednoj kasnijoj publikaciji obrazložio svoje odluke:

Kao sakupljači i prenosioči informacija mi ćemo i moralno i profesionalno bankrotirati ako se prema informacijama i poverenju čitalaca i informanata ne ophodimo kao vrednim u tolikoj meri da ćemo ih, u najgorem slučaju, braniti čak i svojom slobodom (Scarce 1999, 980-981).

Istraživanje doktoranda sa Univerziteta u Glazgovu koji je garantovao poverljivost informantima koji su priznali da su bili uključeni u seksualno zlostavljanje dece jeste jedan od malobrojnih poznatih slučajeva policijske intervencije tokom istraživanja u Britaniji. Iako je zaključeno da univerzitetska pravila nisu bila prekršena doktorand je posavetovan da promeni istraživačku metodologiju (Mackie, 2001), mada se ovo pokazalo nedovoljnim da bi se sprečila policijska istraga o njegovom radu (Mega, 2002).

U jedinom slučaju kada je neki kanadski društveni naučnik bio osuđen za nepoštovanje suda zbog odbijanja da oda poverljive informacije povezane sa identitetima učesnika istraživanja (Palys and Lowman, 2000), jedan master student koji je istraživao smrti pacijenata koji su bolovali od side, primio je sudski nalog vankuveruskog islednika da se pojavi na saslušanju.

U intervjuima sa ljudima koji su učestvovali u asistiranom samoubistvima, Rasel Ogden je ponudio apsolutnu poverljivost prateći proceduru koju je odobrio etički komitet na njegovom univerzitetu. Ogden se složio da razgovara o svojim rezultatima istraživanja sa sudom ali je odbio da razotkrije učesnike istraživanja. Uz veoma ograničenu podršku svog univerziteta, Ogden je izjavio da je ovo bila poverljiva komunikacija između istraživača i učesnika u istraživanju. Dobio je slučaj zato što su informacije dobijene u poverenju, poverljivost je bila suštinska osnova za uspostavljanje odnosa s proučavanima a samo istraživanje je bilo društveno vredno, dok bi šteta od kršenja poverljivosti nadmašila korist koja bi se dobila obelodanjivanjem (v. Lowman and Palys, 2001b). Dva člana osoblja sa Ogdenovog Fakulteta za kriminologiju na Univerzitetu „Sajmon Frejzer“ tvrdila su da se student poneo etično, dok njihov univerzitet nije, distancirajući se od njega (Palys and Lowman, 2000). Ogden je 2003. godine upao u novu nevolju kada je, kao nezavisni istraživač, primio sudski nalog da se pojavi kao svedok optužbe na preliminarom saslušanju jedne žene iz Britanske Kolumbije optužene za savetovanje, pomaganje i podsticanje samoubistva (Palys and Lowman, 2003).

Jedan od načina na koji su istraživači odgovarali na zahteve neke treće strane da stekne uvid u njihove podatke bio je da ponude redigovani materijal, odnosno informacije sa uklonjenim identitetom učesnika istraživanja. U nekim slučajevima, poput onih u kojima se koriste kratki upitnici, redigovanje podataka može da bude veoma jednostavno. U drugim slučajevima, to može da predstavlja ogroman teret za istraživače. Na primer, u slučaju Dajčman protiv I. R. Skib i sinovi iz 1984. godine, proizvođač leka diethylstilbestrol (DES) tražio je sve podatke o 500 slučajeva koje sadrži DES Registar Univerziteta u Čikagu. Iz Registra su odbili da prekrše poverljivost prema pacijentima i Skib je pristao da prihvati podatke bez identifikujućih informacija. Šef Odeljenja za akušerstvo

i ginekologiju sa Univerziteta opisao je zadatak koji mu predstoji kao „herkulovski“ (Crabb 1996; Wiggins and McKenna 1996).

Sličan lov na istraživačke podatke sprovodili su proizvođači u parnicama koje se tiču duvana i kontraceptivnih intrauterusnih uložaka. U ovom drugom slučaju, advokati su zahtevali trista hiljada stranica dokumenata od jednog neprofitnog instituta koji je sprovodio istraživanje u ovoj oblasti (Wiggins and McKenna, 1996). U skorije vreme, deset univerziteta u Sjedinjenim Državama je primilo sudske naloge od duvanskih kompanija koje traže hiljade dokumenata o studijama sprovedenim u poslednjih pedeset godina (McMurtrie, 2002).

Teškoće u uklanjanju identifikacija iz materijala mogu takođe da se pojave u dugoročnim, dubinskim studijama, kao što su etnografije.

Podatke antropologa je teže „očistiti“, maskirati, razdvojiti ili sjединiti, nego na primer, kvantitativne podatke prikupljene formalnijim sredstvima za koje su osmišljene različite metodološke mere zaštite (Ellen 1984, 148–149).

Kao što je jedan antropolog priznao, „obaveza da mora ili da se odbije sudski nalog ili da se iskreno svedoči otupljuje smisao istraživanja“ (McLaughlin 1999, 934). U odgovoru na ovakvu situaciju neki američki istraživači tvrde da rezultati treba da budu izuzeti i zaštićeni od obelodanjivanja na sudu (Levine and Kennedy, 1999). Kao što smo videli, Ogden je otkrio da neki oblik zaštite može da bude dostupan u Kanadi.

Strategije za zaštitu poverljivih podataka

Istraživači veoma retko mogu da se pozovu na pravnu zaštitu kako bi očuvali poverljivost svojih podataka. Međutim, Majkl Trejnor (Traynor, 1996) identifikovao je skup tehnika koje istraživači mogu da koriste tokom planiranja i sprovođenja svojih istraživanja, kao i posle pokretanja pravnog procesa (v. Tabelu 6.4). Iako se Trejnorove preporuke odnose na američki pravni sistem, mnogi njegovi predlozi su relevantni i u drugim jurisdikcijama.

Odavanje poverljivih informacija

I Bok (Bok, 1983) i Bičam i Čildres (Beauchamp and Childress, 2001) zaključili su da je obaveznost poverljivosti *prima facie*. Tako da iako su se mnogi istraživači trudili da izbegnu odavanje poverljivih informacija, postoje situacije kada su oni zastupali mišljenje da bi bilo prikladno da se odnos poverljivosti prekrši.

U izvesnim okolnostima moglo bi biti dopustivo istraživačima da obelodane informacije koje čuvaju u poverenju. Kao što Pejlis i Loumen (Palys and Lowman, 2000) tvrde, ovo ne znači da bi to bilo i etički prihvatljivo za istraživača. Međutim, to znači da učesnik istraživanja ne bi mogao da pokrene pravni postupak za naknadu štete nastalu prekršajem odnosa poverenja. Prvo, ako se učesnik saglasio, istraživač može da objavi poverljive podatke. Drugo, engleska i američka sudska praksa je pokazala da bi istraživač imao pravnu zaštitu ako bi on ili ona objavili podatke zato što je u javnom interesu da oni budu obelodanjeni. U Kanadi, Australiji, na Novom Zelandu i u Ujedinjenom Kraljevstvu sudovi bi prihvatili da poverljivost nije prekršena odavanjem zločina odgovarajućim vlastima (Cica 1994; McKeough and Stewart 2002; McSherry 2000). Na primer, u pravnom smislu bi ugovor o poverljivosti mogao biti poništen ako se time neka zajednica štiti od uništenja, gubitaka ili štete. Informacije bi morale da se odaju odgovarajućim vlastima – policiji u slučaju krivičnog dela, javnim službenicima u slučaju zdravstvene opasnosti i, ponekad, medijima ili opštoj javnosti. U slučaju Smit *protiv* Džounsa iz 1999. godine, kanadski sudovi su prihvatili to što je psihijatar, koji je posećivao pacijenta zbog procene pred suđenje, otkrio sudu pacijentov plan da ubije neke prostitutke u Vankuveru.

Tabela 6.4 Strategije za odgovor na sudske naloge u vezi sa istraživanjem

U stadijumu planiranja	• Identifikujte razloge za poverljivost • Pružite umerena uveravanja o poverljivosti • Ako je moguće, obezbedite zakonsku zaštitu poverljivosti
------------------------	---

Tokom istraživanja	• Odvojte imena i identifikujuće detalje izvora od poverljivih podataka a podatke zaštitite • Usaglasite se sa zahtevima etičkog komiteta vaše institucije
Nakon dobijanja naloga	• Posavetujte se odmah sa upravom svoje ustanove i pravnim savetnicima • Obavestite poverljive izvore i učesnike istraživanja kada se pojavi rizik od obelodanjivanja • Blagovremeno uložite prigovore u pisanoj formi • Pregovarajte o Vama prihvatljivim ograničenjima sudskog naloga ili podnesite zahtev za njegovo povlačenje ili izmenu • Zatražite izdavanje naloga za zaštitu podataka
Kada je već naloženo da se podaci obelodane	• Tražite naknadu troškova za sprovođenje naloga kada je to moguće i adekvatno • Zahtevajte sudski nalog koji može da vas zaštiti od odgovornosti zbog obelodanjivanja podataka i/ili zahtevajte od nadležnog koji je izdao sudski nalog da Vam nadoknadi štetu • Ukoliko prvostepeni sud naloži obelodanjivanje poverljivih podataka, razmislite da zatražite zastoje postupka i odluku apelacionog suda • Pozovite se na ustavna i politička pitanja, a najznačajnije argumente sačuvajte za apelacioni sud • Uzmite u obzir mogućnost da odbijete da se povinujete konačnoj i obavezujućoj odluci suda i da zbog nepoštovanja suda odete čak i u zatvor

Izvor: adaptirano prema (Traynor, 1996)

U nekim slučajevima, zakonodavstvo ili sami sudovi mogu da zahtevaju da se informacije obelodane. Na primer, u mnogim jurisdikcijama postoji obaveza obelodanjivanja koja od izvesnih tipova profesija zahteva da izveštavaju o konkretnim aktivnostima kao što su zlostavljanje dece ili starijih osoba. A kao što smo videli, sudovi takođe mogu da naredi da se dokumenta obelodane tokom krivičnog postupka ili građanske parnice.

Naravno, ovo su pravne a ne etičke obaveze i istraživači i sudovi mogu da donesu različite zaključke o tome kako ispravno postupiti. U skorije vreme, neki istraživači su postavili pitanje koje su Pejlis i Loumen (Palys and Lowman, 2001) nazvali problemom

„gnusnog otkrića” – šta istraživači treba da urade ako otkriju da učesnici nameravaju da naude sebi ili nekome drugom? Šta treba da urade ako su otkrili kršenje zakona ili bili u poziciji da spreče nepravednu osudu trećeg lica za teško krivično delo?

Ponuda ograničene poverljivosti

U nekim situacijama, istraživači mogu da ponude samo *razgrnatu poverljivost*. Informacije poverene istraživaču tada mogu da se podele unutar istraživačkog tima. U drugim slučajevima, naučnici mogu da se dogovore ili da čak budu u obavezi da pohrane podatke u arhive koje su odredili finansijeri, poslodavci, vlade ili same zajednice u kojima se istražuje (Ellen, 1984) koji će potpdati pod propise o privatnosti.

Neki istraživači mogu da ponude *ograničene garancije poverljivosti* zato što veruju da imaju obavezu prema nekoj trećoj strani. Na primer, kanadski psiholog Zindžer je (Zinger et al., 2001) rekao zatvorenicima koji su učestvovali u njegovom doktorskom istraživanju administrativne segregacije da je:

imao obavezu da objavi sve informacije koje dobije ako su u vezi sa vašom bezbednošću ili bezbednošću institucije. Te oblasti uključuju planove za samoubistvo, planove bekstva, povređivanje drugih ili ugrožavanje opšte bezbednosti institucije.

Zindžerova odluka da ponudi samo ograničenu poverljivost je u velikoj suprotnosti sa odlukom Keneta Tanela koju je doneo u svom istraživanju sa imovinskim prestupnicima u Tene-siju. Tanel je otkrio da je jedan prestupnik, koga je intervjuisao u zatvoru, preuzeo lažni identitet pre svog hapšenja. Taj identitet mu je dozvolio da se kvalifikuje za prevremeno puštanje iz zatvora u popravni dom. Ova informacija je procurila preko jednog člana istraživačkog tima i Tanel se suočio sa direktorom popravnog doma. Tanel je bio zabrinut zbog reakcije popravnih vlasti koji su shvatili da je celo odeljenje „nasamario trostruki gubitnik” (Tun-nell 1998, 209).

Negirao sam da je to tačno i tvrdio da je pogrešno obavešten. Lagao sam. Lagao sam i bilo mi je drago zbog toga. Lagao sam i dan danas sam srećan zbog toga (1998, 209).

Pejlis i Loumen (Palys and Lowman, 2001) su tvrdili da Zindžerov pristup privileguje institucionalne lojalnosti u odnosu na interese učesnika u istraživanju. Oni su takođe tvrdili da bi, s obzirom na to da su teme isključene iz dogovora o poverljivosti bile ključne za istraživanje, ograničene garancije ugrozile istraživanje maltene do toga da prikupljeni podaci budu nevažeći. Oni su predložili da bi istraživači trebalo ili da obezbede bezuslovne garancije poverljivosti i da ih se pridržavaju ili da uopšte i ne počinju istraživanje (Lowman and Palys, 2001). Nimalo začuđujuće, Zindžer i njegove kolege su odbili ove argumente (Zinger et al., 2001).

Shvatajući da je ponekad nemoguće garantovati potpunu poverljivost, neki institucionalni etički komiteti su tražili od istraživača da ponude samo ograničene garancije poverljivosti ukazujući učesnicima da bi sudovi mogli da ih primoraju da im predaju podatke. U jednom komentaru je ukazano da bi ovo moglo da ima „obeshrabrujući efekat” po istraživanje:

To ne može da podstakne ispitanike već samo da produži oklevanje ispitanika koji brinu da bi ono što kažu moglo da bude iskorišćeno protiv njih ili njihovih prijatelja, kolega ili članova porodice (Alder and Adler 2002, 518).

Dvoje Australijanaca, Džon Ficdžerald i Margaret Hamilton (Fitzgerald and Hamilton, 1997), povodom svog istraživanja droge, tvrdili su da je nemogućnost da daju garancije pune poverljivosti možda podrilo etnografsko i longitudinalno istraživanje nezakonite upotrebe droge, neophodno za razumevanje širenja infekcije HIV-om u njihovoj zemlji.

Kada su se Loumen i Pejlis suprotstavili obaveznom uključivanju klauzula o ograničenoj poverljivosti, zato što su verovatno bili spremni da se suprotstave sudu, etički komitet na Univerzitetu „Sajmon Frejzer” je odbio da odobri njihovo istraživanje o seksualnoj industriji u Vankuveru (Lowman and Palys, 2001a), a odluka

je vodila sve do intervencije rektora (v. Lowman and Palys 2000b; Palys and Lowman, 2000). Poput Loumena i Pejlis, i Ficdžerald i Hamilton (Fitzgerald and Hamilton, 1996) bili su zabrinuti zbog toga što takvim odlukama univerziteta podrivaju etičku odgovornost, pretpostavljajući da je zakon taj koji uspostavlja etiku i da je, stoga, prihvatljivo da se ostavi sudovima da odrede odgovore na ono što bi trebalo da budu prvenstveno etička pitanja.

Neki istraživači, međutim, dobrovoljno uključuju klauzule o ograničenom poverenju (Venkatesh, 1999), a nekoliko britanskih istraživača je upozorilo da bi oni inače prekršili poverenje kako bi zaštitili decu od zlostavljanja (Barter and Renold 2003; British Sociological Association 2002; Tisdall 2003). U svom istraživanju sive ekonomije u Sjedinjenim Državama, Sudhir Venkateš (Venkatesh, 1999) rekao je potencijalnim informantima da će sve informacije o nameravanim krivičnim delima koje mu daju obelodaniti agencijama za sprovođenje zakona:

Očigledno ovo nije najbolji način da se pokrene razgovor sa nekim od koga ćete tražiti informacije! I stvarno, nekoliko pronalazivih informanata me je onda ispitivalo, 'Hoćeš li reći policiji moje ime? Hoćeš li im dati svoje terenske beleške ili bi otišao u zatvor da me zaštitiš?' Posle neke procene šansi da se to dogodi (ako se prošlost uopšte računa, što je relativno retko), rekao sam im da neću ugroziti svoju poziciju otkrivanjem imena i drugih identiteta (1999, 990).

Zaključak

Iako možda ne želi svaki učesnik u istraživanju da mu se poverljivost ponudi ili čak i zagarantuje, izgleda da većina to ipak želi i da ih društveni naučnici redovno uveravaju da će takvo obećanje održati. Istraživači očekuju i od njih se očekuje da održe obećanja data učesnicima. Istraživači generalno poštuju privatnost i autonomiju učesnika, a kada to ne bilo tako ko bi uopšte ubuduće s njima razgovarao?

Uprkos tome, istraživači nemaju uvek kontrolu nad svime što se dešava. Drugi ljudi, organizacije i vladine agencije mogu

da budu zainteresovani da steknu uvid u podatke koje su istraživači sakupili. U odgovoru na to, društveni naučnici su razvili niz metodoloških mera predostrožnosti povezanih sa prikupljanjem, analiziranjem i skladištenjem podataka, kao i strategije odbrane od pravnih izazova.

Istraživači otkrivaju baš svašta, pa u nekim slučajevima zastupaju mišljenje da treba prekršiti odnos poverljivosti. Pitanje da li da se prekrši obećanje poverljivosti može biti posebno teško onda kada istraživači smatraju da postoji mogućnost da neko treći bude povređen ako oni nastave da čute. Znajući da postoje situacije kada će oni morati da otkriju informacije koje su obećali da će čuvati, neki istraživači su naznačili potencijalnim učesnicima one situacije u kojima podatke neće čuvati. I zaista, neki etički komiteti su zahtevali takav pristup. Drugi istraživači tvrde da spremnost njihovih kolega da prekrše odnos poverljivosti može da uništi opšti kredibilitet istraživanja, i da je u nekim slučajevima toliko kompromitovalo njihovu metodologiju da su određeni nalazi postali potpuno bezvredni.

7 Činiti dobro i izbegavati da se naudi drugima

Uvod

Mogli bismo da očekujemo da će svi istraživači biti veoma oprezni i zaštititi učesnike svojih istraživanja, u najmanju ruku od fizičkih povreda. Na kraju krajeva, većina moralnih sistema zahteva od ljudi da se uzdrže od namernog povređivanja drugih osim ako za tako nešto ne postoji dobar razlog. Međutim, a kao što smo već izložili u trećem poglavlju, istraživačka etika se u velikoj meri razvila kao odgovor na potrebu da se učesnici istraživanja zaštite od velike štete koja im je bila nanošena. Užasan uticaj medicinskih eksperimenata na vulnerabilne grupe izazvao je obavezu da se ne dozvoli istraživačima da sami sebe regulišu. Rezultat toga je predstavljalo nastojanje da se ranim etičkim kodeksima učesnici istraživanja zaštite od različitih oblika nepravdi.

Uobičajeno je da se od savremenih istraživača očekuje da umanje rizik nanošenja štete ili nelagodnosti učesnicima (princip neškodljivosti). U određenim slučajevima, od njih se takođe može očekivati da potpomažu dobrobit učesnika ili da uvećavaju korist za društvo kao celinu (princip dobronamernosti) (Tri-Council, 2003). U ovom poglavlju ispitujeemo načine na koje su se naučnici hvatali u koštac sa konceptima štete i koristi, kao i kako su nalazili ravnotežu između ta dva. Oni u tome nisu uvek uspevali. Pojedini istraživači kod učesnika i dalje stvaraju utisak da su eksploatisani, pa „ključaju od besa, odlučni da živog oderu

svakog sledećeg ambicioznog istraživača koji se pojavi“ (Punch 1986, 47; v. takođe Darou et al., 1993; Sheper-Hughes 2000).

Izbegavanje da se nanese šteta

Sam pojam „štete“ je diskutabilan. Džozel Fajnberg (Feinberg, 1984) ga je definisao kao „poraz interesa“, gde su interesi pojedinca definisani kao „niz stvari važnih za tu osobu“. Iako se zbog uticaja bioetike najčešće o šteti misli u fizičkom smislu, ona takođe može biti i psihička, socijalna i ekonomska (ESRC 2005; NHMRC 2001b). Verovatnije je da će nanošenje štete putem istraživanja u društvenim naukama uključiti psihički nemir, nelagodnost, socijalni gubitak, napad na privatnost ili ugrožavanje prava nego fizičko povređivanje.

I tek samo jedno istraživanje može da izazove niz šteta. Uzmimo u obzir dva primera, prvi hipotetički a drugi stvarni. Prvi uključuje studiju seksualnih praksi među zaposlenima u određenoj organizaciji. Možda su u naporu da se ispita postojanje diskriminacije ili rizičnih seksualnih praksi, zaposleni pitani da li su seksualno aktivni, koje oblike seksualnih aktivnosti upražnjavaju i kog/kojih su rod/ova/a njihovi partneri. Različiti tipovi štete mogu da proisteknu iz ovog istraživanja ako se, na primer, prekrši odnos poverljivosti i odgovori pojedinačnih ispitanika otkriju poslodavcima i njihovim kolegama. Rezultat može da bude taj da zaposleni ne dobije unapređenje zbog svoje seksualnosti, drugu zaposlenu mogu fizički da maltretiraju kolege zato što je HIV pozitivna, treći može da strahuje od raskida svoje veze sa partnerkom posle otkrivanja njegove seksualne prošlosti itd.

Drugi slučaj se tiče prikrivenog posmatranja sa učestvovanjem američkog doktoranda o zloupotrebi droge tokom jedne godine (Miller and Selva, 1994). Miler se predstavljao kao „poverljivi informant“, učestvujući u dvadeset osam slučajeva sa narkoticima. Ovo je uključivalo ubeđivanje ljudi da kupe ilegalnu drogu od prikrivenih policajaca. Policajci bi kasnije uhapsili kupce i oduzeli sve što kupac poseduje ili zatečen novac. Miler je bio veoma kritičan prema ovim operacijama i opravdao je svoju upotrebu prikrivenih tehnika kao metode otkrivanja „ove skupe i nefunkcionalne strategije primene droge“ (Miller and Selva 1994, 323).

Miler nije razmatrao uticaj koji bi njegov posao mogao da ima na osumnjičene. Neki istraživači bi mogli da opravdaju odavanje informacija o dilerima droge policiji, iako bi mnogima bilo veoma neprijatno da dozvole da se njihovi istraživački podaci koriste na ovaj način (v. šesto poglavlje). Pored toga, Milerova uloga je značila da se uključio u ono što bi se u nekim jurisdikcijama smatralo podmetanjem. U jednom slučaju, na primer, bili su uhapšeni kratkoročni korisnik i potencijalni diler marihuane, dok su njegov novac i roba bili oduzeti. Miler i Selva su priznali da „kupac možda nikada ne bi imao namere da kupi nedozvoljenu količinu droge da mu istraživač i agent nisu ponudili takvu priliku“ (Miller and Selva 1994, 324–325).

Istraživači bi trebalo da se potrudu da izbegnu čak i samu mogućnost nanošenja štete drugima. Naravno, većina istraživanja uključuje izvesni rizik, uopšteno posmatrano znatniji od minimalnog rizika s kojim se susrećemo u našim svakodnevnim životima (Freedman et al., 1993). Mera u kojoj istraživači moraju da izbegavaju rizik može zavisi od stepena rizika (prevalence) kao i od težine posledica koje mogu da proisteknu iz toga (magnitude): uobičajeno je da se kaže da prednosti i rizici moraju biti 'uravnoteženi' i da se pokaže da su u 'povoljnom odnosu' (NCPHSBBR, 1979). Ili, drugačije rečeno, „ozbiljni rizici kao svoje opravdanje zahtevaju srazmerno značajan cilj“ (Beauchamp and Childress 2001, 118).

Elsberg i Hejz (Ellsberg and Heise, 2002) ponudili su primer zasnovan na istraživanju porodičnog nasilja u zemljama u razvoju. Po njima, najveću opasnost pri istraživanju zlostavljanih žena predstavlja:

mogućnost da se nenamerno prouzrokuje šteta ili neprijatnost. Ispitanice bi mogle da budu povređene ako partner sazna da je pričala sa drugima o njihovoj vezi. Uz to, postoji verovatnoća da ispitanice postanu uznemirene intenzivnim intervjuom ili zbog neminovnog prisećanja bolnih ili zastrašujućih iskustava (2002, 1599–1600).

Posledično, u Meksiku su partneri ponovo maltretirali žrtve nasilja u porodici zato što su one učestvovala u istraživanju koje je

ispitalo njihova prethodna iskustva (Health and Development Policy Project, 1995; v. takođe smernice World Health Organisation, 1999). U domenu indigenog zdravstva, Anderson je pozvao istraživače da promisle i odgovore na sledeći širok spektar problema:

da li će proces istraživanja naglasiti unutrašnje sukobe u zajednici? Koji efekat ima postavljanje pitanja o veštinama ženskog roditeljstva na njihovo samopouzdanje kao majki? Kako će objavljene izveštaje tumačiti mejnstrim štampa i da li postoji opasnost da će biti pogrešno predstavljeni kako bi se pojačali tradicionalni kolonijalni stereotipi? (Anderson 1996, 162–163).

Obično se od istraživača očekuje da prihvate strategije umanjivanja rizika (NHMRC 2001b; RESPECT n. d.) koje mogu da uključe nadziranje učesnika, održavanje bezbednosne mreže profesionalaca koji mogu da pruže podršku u hitnim slučajevima, isključivanje vulnerabilnih pojedinaca ili grupa iz istraživanja kada je to opravdano, uzimanje u obzir toga da li su dostupne alternative sa manjim rizikom, kao i predviđanje i predupređivanje svih iskripljavanja rezultata istraživanja koji bi mogli da dovedu do nanošenja štete učesnicima (Rainwater and Pittman, 1967). Tako, na primer, u slučaju istraživanja obrazovanja deci takođe može da se nanese nepravda ako oni propuste deo nastavnog programa ili propuste neke prilike (možda zaostajanjem iza vršnjaka ili tako što su stavljeni u slabiju grupu). Profesionalna udruženja uglavnom zahtevaju od istraživača obrazovanja da budu „osetljivi prema integritetu tekućih institucionalnih aktivnosti“ (American Research Association, 2000) i stvore preduslove za otklanjanje takve štete: „to može da podrazumeva popravnu nastavu, dodatnu nastavu, terapiju ili naknadno razjašnjavanje“ (Australian Association for Research in Education, 1997).

Naknadno razjašnjavanje (debriefing) često se koristi u eksperimentalnim istraživanjima zasnovanim na obmani, kao strategija umanjivanja rizika (Schuler, 1982). Nakon što su podaci prikupljeni, istraživač objašnjava učesnicima pravu prirodu i svrhu istraživanja sa uverenjem da to može da deluje kao „gumica koja će izbrisati emotivne i bihevioralne rezidue“ (Tesch 1977, 218) dok ima i izvesnu obrazovnu ulogu. Međutim, proces debriefinga

odlikuju i izvesne mane. Što se tiče brisanja posledica manipulacije, Vorik (Warwick, 1982) tvrdio je da posledice mogu da se nastave i posle naknadnih razjašnjenja. U nekim slučajevima debriefing stvarno može da poveća bilo koju potencijalno nanetu štetu (Keith-Spiegel and Koocher, 1985). Nekoliko psihologa je takođe otkrilo da učesnici ne moraju baš visoko da vrednuju informacije dobijene na ovaj način (Smith and Richardson, 1983), dok neki čak ostaju uvereni da obmana i dalje traje.

Drugi način nošenja s mogućnošću nanošenja štete učesnicima istraživanja predstavlja uključivanje članova onih zajednica koji čine fokus istraživanja u planiranje i vođenje istraživanja. Na primer, Martin i Noks (Martin and Knox, 2000) su uključili članove agencije koja pruža usluge za gej i lezbijske zajednice dok su planirali svoje istraživanje o rizičnom ponašanju povezanom s HIV-om među gej muškarcima. Unutar ovog modela, proces istraživanja može da uključi razmenu između istraživača i uključenih zajednica sa jedne strane i sa druge strane, istraživača i učesnika koji sarađuju na razvijanju odgovarajućih pitanja i metodologija, gde istraživači omogućavaju pristup stručnim informacijama i izvorima istraživanja u razmenu za podršku i savet članova zajednice (Rosenthal 1991; Silvestre 1994).

Slične kritike tradicionalnog shvatanja minimizacije rizika pojavile su se u antropologiji. Grejvs i Šilds (Graves and Shields, 1991) tvrdili su da su etički kodeksi precenili znanje naučnika i autonomiju njima dostupnih akcija:

...u biomedicinskim eksperimentima istraživačka paradigma daje istraživačima ujedno i maksimum kontrole nad ispitanicima i maksimalne mogućnosti da im se nepovratno naudi... (1991, 135).

...sa druge strane... u većini istraživanja društvenih nauka uopšte nije očigledno koga mi to štitimo, kako ih štitimo, od čega ih štitimo i koje su granice naših mogućnosti da ih zaštitimo... (1991, 136).

Slično tome, jedan američki antropolog (Kovats-Bernat, 2002) koji se na Haitiju bavi terenskim radom sa decom ulice kritikovao je one koji pretpostavljaju da su antropolozi dovoljno moćni

da kontrolišu ili pregovaraju o mogućim opasnostima za račun onih sa kojima rade. On napominje da je takvo uverenje bilo deo „kolonijalnog nasleđa“ njegove discipline (2002, 214):

...sposobnost da zaštitimo od štete ili da ponudimo zaštitu nije isključivo domen antropologa već se mora shvatiti kao moć koju učesnici terenskog istraživanja dele na terenu radi dobrobiti koja se tiče svih (2002, 214).

Činiti dobro

Iako su istraživači nastojali da se usredsrede na potrebu da se izbegne nanošenje štete drugima, neki etičari su tvrdili da obaveze istraživača daleko prevazilaze ta nastojanja. Na osnovu principa dobronamernosti, neki su tvrdili da bi trebalo da u određenim okolnostima delujemo zarad dobrobiti drugih. Na primer, Bičam i Čildres (Beauchamp and Childress, 2001) tvrdili su da zato što svi imamo koristi od toga što smo članovi društva, možemo u određenim situacijama biti u obavezi da činimo dobro svima drugima. Parafrizirajući Bičam i Čildresa, istraživač će možda morati da se ponaša kao da je on ili ona znao/la da: zbog opšteg interesa postoji rizik da drugim ljudima budu naneti gubitak ili šteta; da je delovanje istraživača neophodno kako bi se preduredili gubitak ili šteta; da postoji velika verovatnoća da postupci istraživača preduprede štetu; da postupak ne nosi po istraživača značajne rizike, troškove ili teret; da korist, koju će drugi dobiti, nadmašuje svaku štetu, trošak ili teret koji će istraživač verovatno morati da podnese.

Od istraživača se, stoga, može očekivati da imaju obavezu da čine dobro drugim ljudima čak iako oni nisu direktno pogođeni istraživanjem. Međutim, iako su neki etičari predlagali da bi trebalo da se trudimo da pomognemo što većem broju ljudi (Singer, 1999), obaveza da se učini dobro je obično ograničena na neki način. Neki komentatori su predložili da mora da postoji poseban odnos između osobe koja je pod obavezom i osobe ili grupe ljudi kome on ili ona dužuje obavezu (Mill, 1863). Dakle, posebna obaveza da se čini dobro može da proističe iz porodičnih ili prijateljskih veza ili iz

pravnog ugovora. Ona takođe može biti rezultat formalnog odnosa stvorenog usaglašenim ugovorom o istraživanju. Ukratko, poduzimanje istraživanja može da nametne dužnosti i obaveze istraživaču da deluje u korist učesnika.

Jedan primer za ovo su komercijalna biomedicinska istraživanja koja se odvijaju u zemljama u razvoju. Tim povodom je CIOMS (2002) zaustavio istraživanja sprovedena u korist multinacionalnih farmaceutskih kompanija koje su iskorišćavale učesnike istraživanja u zemljama u razvoju. Nasuprot tome CIOMS zahteva da istraživači budu odgovorni prema zdravstvenom stanju i potrebama vulnerabilnih subjekata. Ovo može da podrazumeva obavezu da se dopune zdravstvene usluge onda kada vlada nije u mogućnosti da ispuni lokalne potrebe (Pravila 10 i 21), ili da se pomogne izgradnja lokalne istraživačke baze i doprinese uspostavljanju održive sposobnosti zemlje domaćina za nezavisnu naučnu i etičku procenu i biomedicinska istraživanja (komentar na Pravilo 12).

U društvenim naukama često se tvrdi da zbog doprinosa istraživanja opštem korpusu znanja, grupa ljudi koji učestvuju u istraživanju može nekad u budućnosti da ima od njega koristi. Na primer, u oblasti istraživanja HIV-a i intravenskih korisnika droge, Singer i njene kolege su istakli više različitih koristi koje su proistekle iz njihove antropološke studije, uključujući:

...beleženje rapidnog širenja HIV-a među intravenskim korisnicima droge...; identifikovanje malo poznatih puteva širenja HIV-a u populaciji korisnika droge; utvrđivanje važnosti uloge kreka kokaina u seksualnom prenošenju HIV-a...; nadgledanje pojave novih korisnika droge i obrazaca HIV rizika...; dokazivanje efikasnosti što šireg pristupa pri regrutaciji skrivene populacije korisnika droge za intervenciju... (Singer et al., 2000, 390).

Fontez je (Fontes, 1998) problematizovala pristupe koji se zadovoljavaju ovime i zalagala se za:

povećano uključivanje direktne koristi za učesnike u planove istraživanja... Ovde ne pozivam na neku usputnu teorijsku korist već na povećanu korist za učesnike od samog tog učešća (1998, 58).

U stvari, Singer i saradnici (2000) bili su naklonjeni argumentima kao što su ovi. Oni su se u stvari još gorljivije zalagali za to da bi:

u radu s populacijama visokog rizika, istraživači trebalo da nastoje da rezultate svojih istraživanja i interakcije s vulnerabilnim pojedincima upotrebe kako bi pomogli da se učesnici istraživanja zaštite od štete koja bi mogla da ih zadesi i nezavisno od konteksta istraživanja (2000, 391).

Ukratko, Singerova (Singer, 1993) se zalagala da istraživači treba da zauzmu odlučan stav u borbi protiv društvenih nedaća. Iako je njen tim koristio novac od istraživanja da finansira niz usluga za korisnike droge u Hartfordu u Konektikatu (uključujući edukatore za doseganje, testiranja na HIV i savetovanja), upućivali su učesnike istraživanja na lečenje i druge zdravstvene i društvene aktivnosti i podržali su razvoj mnogobrojnih novih usluga. Nakon smrti jednog od ispitanika članovi tima su se i dalje borili s mišlju da i oni i istraživači slični njima ne čine dovoljno (Singer et al., 2000; v. takođe Prilog, slučaj 2).

Starosedelačke grupe su napravile smernice u kojima su pozvale istraživače da uvećaju koristi od istraživanja za indigene narode:

Indigene studije bi trebalo da koriste indigenim narodima na lokalnom i opštem nivou. Trebalo bi da se koristi koju istraživači imaju od često intimnog pristupa njihovom ličnom i kolektivnom znanju recipročno akumulira (Australian Institute of Aboriginal and Torres Strait Islander Studies 2000, Deveto načelo).

U nekim slučajevima ovo bi moglo da se postigne „upućivanjem“ ključnih članova lokalne zajednice u proces istraživanja i odobravanjem pristupa finansijskim sredstvima (Maori Health Committee 1998, 5.3.1), omogućavanjem šireg obrazovanja i obuke za indigene istraživače, zajednice i organizacije (Australian Housing and Urban Research Institute, 2004), ili pomaganjem zajednici da se uključi u rešavanje ranije neprepoznatih problema (Anderson, 1996).

U slučaju istraživanja nasilja u porodici, Ellsberg i Hajs (Ellsberg and Heise, 2002) mišljenja su da intervjui mogu da imaju važnu ulogu za žrtve koje se možda „raduju prilici da podele svoja iskustva sa nekim ko ih neće osuđivati ili okrivljavati“ (2002, 1600). Mnoge studije se bave pokušajem da se obezbedi emotivna i praktična podrška žrtvama, nuđenjem informacija i omogućavanjem pristupa formalnim i neformalnim službama, obezbeđivanjem povratnih informacija proučavanoj zajednici i relevantnim institucijama, kao i pružanjem podrške ili zastupanjem zlostavljanih žena (Ellsberg et al., 1997; Richie 1996; Usdin et al., 2000; World Health Organisation 1999). U svom istraživanju seksualnog zlostavljanja u Čileu, Fontezova (Fontes 1998) je sakupljala podatke koristeći fokus grupe sačinjene od ljudi uključenih u kolektivne ili ženske organizacije u nadi da će „javna rasprava o seksualnom zlostavljanju članovima grupe umanjiti osećaj stida i potrebu da taje, i uspostaviti veze koje bi kasnije mogle da posluže kao katalizator društvene promene“ (1998, 58). Nakon što je rad u fokus grupama završen, Fontezova je vodila besplatne radionice o seksualnom zlostavljanju za učesnike i za lokalnu mrežu podrške mentalnom zdravlju.

Mnoge istraživače u studijama hendikepiranosti je mučila njihova pozicija sakupljača podataka koji svojim proučavanima nude samo malo više od iluzije promene (Stalker 1998; slična pitanja se pojavljuju i u studijama beskućništva, v. Cloke et al., 2000). Tradicionalne istraživačke prakse su takođe osetljive na napade ispolitizovanih pokreta osoba s hendikepom. Ti pokreti opisuju studije hendikepa kao eksploataciju i viktimizaciju ljudi sa hendikepom koji se nalaze u rukama tradicionalnih istraživača bez hendikepa koji izgledaju više zainteresovani za razvoj sopstvenih karijera nego za promenu položaja ljudi sa invaliditetom (Lloyd et al., 1996; Newell 1997). U devedesetim godinama su se neki naučnici udaljili od ideje participativnog istraživanja i približili onome što su nazvali emancipatorsko istraživanje (Zarb, 1992). Za Olivera (Oliver, 1992) eksploatatorski je da se bavi istraživanjem koje prikazuje samo perspektive osoba sa hendikepom. Umesto toga, istraživači imaju odgovornost da rade sa ljudima sa hendikepom i da koriste svoja istraživanja da razviju načine da se oni osnaže, putem uticanja na osmišljavanje javnih politika i njihovu primenu.

Lojd i saradnici (Lloyd et al. 1996) tvrdili su da istraživači treba da dele znanje, veštine i iskustvo sa ljudima sa hendikepom i da im ponude veće mogućnosti:

Oснаživanje i partnerstvo se neće ostvariti sami od sebe; oni moraju da budu podstaknuti, možda baš osporavanjem uticaja koje nemoć, hendikep ili ugnjetavanje imaju na ljude, možda pružanjem prilika da steknu znanje, razumevanje i podršku koje će povećati njihovo samopouzdanje, moć, kontrolu i izbor (1996, 306).

Pouka savremene debate u antropologiji ipak je to da treba da budemo oprezni. Neće uvek biti lako prepoznati koji je najbolji način da podržimo vulnerabilne populacije. Jedna američka antropološkinja je 1995. godine pozvala svoje kolege da se posvete militantnoj antropologiji zauzimajući aktivistički stav prema ugnjetavanju, „kao sadruzi s nemoćnima, kako bi oni ustanovili svoje potrebe nasuprot interesima buržoaskih institucija” (Scheper-Hughes 1995, 420). Ona je objasnila svoj povratak antropološkom aktivizmu kao oblik istraživačke pogodbe koju je postigla sa stanovnicima Alto de Kruzijera, jednog slama u severoistočnom Brazilu:

postavili su mi ultimatum: sledeći put kada se vratim u Alto de Kruzijero biće to pod njihovim uslovima, to jest, kao *companheira*, 'pridružujući' im se kao i ranije u borbi a ne samo da bezbrižno sedim i vodim terenske beleške. 'Uostalom, šta je nama ta antropologija?' (1995, 411).

Međutim, njen rad je naišao na neke veoma oštre komentare. Dandrade (D'Andrade, 1995), Kuper (Kuper, 1995) i Gledhill (Gledhill, 1999) svi redom bili su zabrinuti zato što nije uvek „očigledno da ugnjeteni čine jasno definisanu grupu sa nedvosmislenim zajedničkim interesima (Kuper 1995, 425). Zaista, kao što je Filip Buržoa (Bourgois, 1995) otkrio u svom istraživanju kreć scene u španskom Harlemu, napor istraživača da doprinese zajednici domaćina mogu da naiđu na potpuni podsmeh učesnika istraživanja i da ugroze istraživački projekat.

Mislili su da sam poludeo... U nekoliko navrata je moje insistiranje na tome da bi moj istraživački projekat trebalo da donese opipljivu političku korist zajednici iznedrila ponižavajuće odgovore: 'Cezar: Felipe, ti samo brbljaš neviđenu gomilu...' (Bourgois 1995, 46–47).

Veći deo literature koji poziva istraživače da donesu više dobra po učesnike istraživanja zasniva se na radu sa ugroženim i bespomoćnim zajednicama kojima je očigledno potrebna pomoć. Međutim, malo se raspravlja o tome šta bi naučnici mogli da duguju moćnim ili neprijatnim grupama – da li bi od istraživača trebalo da se zahteva da rade u korist korporacija ili ministarstava koja ne plaćaju za svoje usluge, rasističkim političkim grupama ili muškarcima koji sprovode seksualno nasilje? Da li bi u tim slučajevima zaista bilo prikladno da istraživači, koji bi u obrnutom slučaju imali obavezu emancipatorskog ili aktivističkog istraživanja, sprovedu istraživanje ne za te grupe ili sa njima, već o njima? Osim toga, ko uopšte može da odluči šta čini korist – da li je na nama da odlučimo šta je najbolje za druge? S obzirom na to da se priroda mnogih istraživačkih projekata u društvenim naukama može razvijati tokom samog istraživanja, čak i oni istraživači koji su stupili na teren nameravajući da donesu korist mogu da dođu do veoma kritičnih zaključaka prema participatornom angažmanu, a ti zaključci ne moraju uvek da budu srdačno prihvaćeni u zajednici domaćina (Lawton, 2001).

Posmatrani izolovano, principi nenanošenja štete i činjenja dobra mogu istraživaču da posluže kao opravdanje da protivno željama drugih deluje zato što zna šta je najbolje za njih. Na primer, istraživač može da odluči da ne obavesti učesnike o svim rizicima sa kojima mogu da se suoče ako se uključe u istraživanje. Istraživač može da navodi razloge da je rizik mali i da on ili ona ne želi da zabrinjava učesnike. On ili ona može da tvrdi da bi, čak iako rizik može da bude veliki, mnogi drugi ljudi ispaštali ako učesnici ne uđu u istraživanje. Ovo su paternalistički argumenti koji se mogu kritikovati po različitim osnovama. Na primer, anti-paternalisti poput Ronalda Dvorkina (Dworkin, 1978) i Džejmsa Čildresa (Childress, 1982) tvrdili bi da takve odluke istraživača

odražavaju nepoštovanje autonomije ljudi i ne tretiraju ih kao moralno jednake. Sa druge strane, Bičam i Čildres (Beauchamp and Childress 2001) prihvataju da ljudi mogu da izvagaju odnos autonomije i paternalizma i zaključuju da, tamo gde malo zakaždanje autonomije pojedinca predupređuje značajnu štetu ili omogućava značajnu korist, može da postoji izvesno opravdanje za mimoilaženje želja pojedinaca. Međutim, njihova diskusija o mogućnosti opravdavanja paternalizma ograničena je na preduprediva velike posledice u medicini pa bi proširivanje njihovog argumenta na društvene nauke moglo da bude nategnuto.

Vaganje gubitaka, rizika, dobitaka i mogućnosti

Čak i istraživanje koje donosi očigledne dobitke može da iziskuje neke gubitke. Vrlo je verovatno da će se koristiti resursi kao što su vreme i plata istraživača ili vreme učesnika. Takođe može da izazove negativne posledice izazivanjem značajne štete. Uopšteno posmatrano, obaveze da se ne učini zlo potiru se s obavezama da se čini dobro. Međutim, postoje okolnosti u kojima nije tako, kao što su one prilike u kojima možemo da donesemo veliku korist nanoseći samo minimalnu štetu (Beauchamp and Childress, 2001). U nekoj takvoj situaciji, odluka da li da se nastavi ili ne sa istraživanjem može delimično da počiva na utilitarnim principima (v. drugo poglavlje). U naredna tri primera, kanadski i američki naučnici su morali da procene da li rizik od nanošenja štete učesnicima može da nadmaši moguće koristi.

Bjukenan i saradnici su (Buchanan et al., 2002) ispitivali upotrebu špriceva kod intravenskih korisnika droge u Konektikatu i Masačusetsu. Kao deo istraživanja, etnografi su pratili informante i, uz njihovu saglasnost, gledali gde nabavljaju špriceve. Međutim, bilo je verovatnije da će afroameričke i portorikanske informante, koji su s belim etnografima visili u određenim krajevima, pokupiti policija koja bi pretpostavila da svaka osoba iz manjinske grupacije u prisustvu belaca njima verovatno nabavlja drogu. Istraživači kao i informanti morali su da izvagaju korist od ustanovljavanja izvora zaraženih špriceva u odnosu na mogućnosti da učesnici mogu da budu uhapšeni.

U drugom slučaju, Fliker, Hans i Skinner (Flicker, Haans and Skinner, 2004) napravili su internet sajt za mlade posvećen zdravlju, sa stranom za ostavljanje poruka radi ispitivanja zdravstvenog ponašanja tinejdžera. Neke opasnosti su bile očigledne – istraživači su mogli da vide poruke o osetljivim temama i onih mladih ljudi koji nisu hteli da učestvuju u istraživanju. Ove poruke su mogle takođe da budu objavljene na takav način da pošiljaoci postanu prepoznatljivi. Pored toga, sajt je mogao da se koristi kao forum za promovisanje opasnog ponašanja i vređanja svakog ko se tome usprotivi. Istraživački tim je tvrdio da je rizik od štete minimizovan dobijanjem informisanog pristanka od učesnika pri registraciji na sajtu i garantovanjem da je istraživanje anonimno i nenapadno. Istraživači su pokušali da ispune svoje obaveze prema zajednici tako što su usmeravali one korisnike kod kojih je postojao rizik samopovređivanja da potraže profesionalnu podršku. Takođe su moderirali postove koji su bili uvredljivi ili ugrožavali anonimnost i omogućavali pouzdane zdravstvene informacije na bezbednom sajtu za mlade (za dalju diskusiju o riziku istraživanja na internetu, v. Sixsmith and Murray, 2001).

Konačno, Vajnbergova je (Weinberg, 2002) istraživala upotrebu određenog planera koji je služio kao podrška samohranim mladim majkama u jednom domu u Ontariju. Upotreba ovog dokumenta bila je obavezna u domovima koji su imali licencu u toj pokrajini. Međutim, Vajnbergova je otkrila da je osoblje, uprkos verovanjima izvršnog direktora, zaobišlo zakonom definisane obaveze. Na zahtev učesnica u istraživanju ona se složila da omogućiti neku korist stanovnicima tako što bi imenovala one koje su joj pomogle u njenom radu. Međutim, da je omogućila instituciji koja izdaje licence da identifikuje dom, on bi mogao da izgubi finansiranje. Vajnbergova nije bila voljna da naštetiti instituciji koja je, i pored svih svojih mana, „u krajnjoj liniji podržala i zaštitila veoma mlade žene kojima sam i sama želela da služim...“ (2002, 91) i zaključila da bi potencijalna šteta po dom prevagnula nad neznatnom koristiju koju bi donelo objavljivanje imena učesnica u istraživanju:

Ne postoji jednostavna hijerarhija etičkih principa... u proceni sukobljenih potreba različitih učesnika, istraživač treba da dodeli veoma visok prioritet potrebama najugroženijih pri odlučivanju

kojim putem da krene. Ipak, *ne čini zlo* zadržava primat kao etički princip. Uz to, istraživač mora da odmeri potencijalne gubitke i dobitke, o kojima on ili ona može samo situaciono da odlučiti (Weinberg 2002, 93-4).

U izveštaju iz Belmonta se poziva na „sistematičnu, neproizvoljnu analizu“ (paragraf 1.9.–1.10) rizika koji istraživanje može da predstavlja po učesnike i koristi koju može da proizvede za učesnike i šire društvo. Bilo je pokušaja da se odnos gubitaka i dobitaka svede na računicu u finansijskom smislu. Analiza gubitaka i dobitaka omogućava da se porede istraživački programi sa različitim ciljevima. Iako se u principu može koristiti bilo koji oblik merenja, u praksi je većina mera izražena finansijskim terminima. Bilo koji pokušaj da se odnosi redukuju u tom smislu ima svoje mane, između ostalog i zato što proces redukcije uklanja ključne nefinansijske vrednosti. Iako upotreba analize troškova i dobiti ima izvesnu vrednost unutar biomedicinskih i drugih oblika eksperimentalnih istraživanja, Kasel (Cassell, 1982) i Mekintajer (MacIntyre, 1982) osporili su njenu vrednost u etičkom odlučivanju većine društvenih naučnika. Mekintajer je tvrdio da čak i u predvidivijim, merljivijim i definisanim eksperimentalnim i kvaziekperimentalnim istraživačkim projektima, analiza gubitaka i dobitaka ne bi mogla nikada sama po sebi da odredi odgovarajući potez, pošto ne uzima u obzir pitanja distributivne pravde (ko ubire plodove a ko snosi štetu), i ne postavlja nikakva ograničenja u pogledu troškova koji bi mogli da budu moralno neprihvatljivi. U manje predvidivoj oblasti etnografije,

katalogizacija i vaganje potencijalnih gubitaka nasuprot dobici ma pre nego što se sprovede istraživanje postaje, pre svega, vežba iz kreativnosti, jedva primenjiva na stvarne etičke poteškoće do kojih može da dođe tokom sprovođenja istraživanja (Cassell 1982, 150).

Mekintajer je takođe upozorio da analiza gubitaka i dobitaka nije ni kulturno ni moralno neutralna. Da bismo odlučili šta se smatra troškom a šta korišću „moramo prvo da odlučimo ko ima pravo da odredi šta se računa kao gubitak a šta kao dobitak“

(MacIntyre 1982, 183). Ovo je pitanje koje se može postaviti za bilo koju štetu ili korist. Fridman (Freedman, 1987) objašnjavao je da bilo koja procena vrednosti istraživanja zahteva ispitivanje, ne samo stavova akademskih kolega već i mišljenja zajednice kao celine, uključujući, pretpostavlja se, mnogobrojne različite poglede koji mogu biti zastupljeni među učesnicima istraživanja. Neke studije su počele da ispituju kako učesnici mogu da sagledavaju gubitke i dobitke. Kada je Milgram (Milgram, 1977) sproveo ponovljeno dvanaestomesečno istraživanje pokornosti, otkrio je da je manje od jednog procenta ispitanika zažalilo što su u njemu učestvovali. U naknadnim intervjuima sa učesnicima studije simuliranog zatvora, Zimbardo (Zimbardo, 1973) takođe je otkrio da ne postoje dugotrajne negativne posledice (v. peto poglavlje). Međutim, Vorik (Warwick, 1982) je kritikovao metodologiju korišćenu u ovim naknadnim istraživanjima, tvrdeći da su istraživači usvojili tačno one tipove instrumenata koje su odbacili u korist simulacija tokom prvog istraživanja. Kao što smo već objasnili, postoje sofisticiraniji načini uključivanja mišljenja učesnika u istraživanje.

U oblasti istraživanja trauma, istraživači mogu da završe ili tako što pomažu učesnicima da umanje osećaj izolovanosti i podrže njihov oporavak ili, sa druge strane, mogu ponovo da ih traumatizuju. Jedan britanski istraživač koji je intervjuisao bivše pacijente obolele od raka nije znao kako su ovo istraživačko iskustvo doživeli informanti:

nikada nisam bio siguran kako su se zaista osećali... ponekad bi rekli da su prvi put sposobni da pričaju o tome... jedno ili dvoje su bili zaista jako uznemireni iskustvom... zaista sam bio zabrinut (prema Johnson and Clarke 2003, 430).

Drugi istraživači su izneli oštrije kritike. Džerard je otišao tako daleko da je opisao aktivnosti kolega kao drugostepenu viktimizaciju izazvanu onim što je nazvao „istraživačkim zlostavljanjem“:

praksom istraživača da uskaču u živote ljudi, umešaju se, osveže bolna stara osećanja i potom nestanu ostavljajući učesnike da se bore sami i izolovani sa nerešenim osećanjima... (Gerard 1995, 59).

Slična pitanja mogu da se pojave u istraživanjima zlostavljanja i zanemarivanja dece. Stvari mogu da budu posebno složene u slučajevima učesnika koji su doživeli posttraumatski stres povezan sa emotivnom obamrlošću ili simptomima uznemirenosti. Njuman, Voker i Džeflend (Newman, Walker and Gefland, 1999) ispitivali su shvatanja odraslih žena koje su učestvovala u njihovom istraživanju iskustava seksualnog zlostavljanja u detinjstvu. Iako su neke žene potcenile nemir koji su mislile da će doživeti, većina je izvestila da je njihovo učešće u istraživanju zasnovanom na intervjuu i upitniku bilo pozitivno iskustvo, uprkos osetljivoj prirodi postavljenih pitanja.

Slično tome je Mekgrat (McGrath, 2003) otkrio da u Australiji roditelji dece sa jednim hematološkim poremećajem (srodnim leukemiji) imaju pozitivan stav prema longitudinalnoj kvalitativnoj studiji za koju su se prijavili, zato što je omogućavala niz koristi uključujući: mogućnosti da se priča sa saosećajnim slušaocem; oslobađanje prigušenih negativnih emocija koje bi inače mogle da budu prenete na bolesno dete; mogućnost da podele svoje emocije sa drugima i prekinu da se osećaju izolovano; i mogućnost da drugima to kroz šta prolaze bude od koristi. Na osnovu svog istraživanja o tome kako pacijenti oboleli od raka doživljavaju umiranje, Kelhir (Kellehear, 1989) se usprotivio:

arogantnoj pretpostavci da su im udobnost i bezbednost važniji od želje da budu saslušani ili želje da doprinesu našim naporima da ih razumemo (Kellehear 1989, 66).

Može biti teško da se proceni kako troškovi, dobiti i rizici mogu da se društveno i prostorno distribuiraju među populacijom (Smith, 1998). U jednoj situaciji, ista osoba može da se suoči sa svim rizicima i primi svu dobit. Međutim, u drugom slučaju, jedna osoba može da snosi sve rizike, dok je verovatno da će neka druga osoba primiti svu dobit. Sa druge strane, nekoliko ljudi može da snosi sve rizike a da samo nekolicina ima od toga korist ili, obrnuto, svi će požnjati pogodnosti dok će samo poneko snositi rizik. Na primer, prema Fontezovoj (Fontes, 1998), jedna indijska istraživačica je odlučila da ne ispituje šta se desilo sa ženama koje su njihovi muževi spalili kao rezultat sporova oko miraza.

Ona nije želela da izlaže ispitanice daljem riziku. Međutim, Fontezova skreće pažnju na cenu te odluke: ona je time uskratila svaku mogućnost da intervjuisane žene i žene slične njima mogu da imaju koristi od okončanja njihove izolacije i vulnerabilnosti. U ovom slučaju, istraživač je morao da uspostavi ravnotežu između potencijalne štete po učesnice i moguće koristi za veću grupu žena.

Iako su se proučavanja etike istraživanja usmeravala na štete i rizike, kao rezultat kliničkog ispitivanja AIDS-a skorašnji interes je usmeren ka pravednoj dostupnosti i učešću i rezultatima istraživanja (Kahn et al., 1998; Mastroianni and Kahn 2001; NHMRC 2001b; Tri-Council 2003), na osnovu čega:

nijedna osoba ne treba da prima socijalnu pomoć na osnovu nezasluzenih povlašćenih svojstava... niti bilo kome socijalna pomoć sme biti uskraćena na osnovu nezasluzenih nepoželjnih svojstava (Beauchamp and Childress 2001, 235).

Bioetičar Čarls Vajdžer (Weijer, 1999a) istakao je negativne posledice isključivanja žena iz kliničkih ispitivanja po pružanje zdravstvene zaštite. Sličan zaključak može da se izvede i o istraživanjima koja utiču na druge oblike socijalne politike na osnovu primera isključivanja etničkih manjina, žena, dece ili starijih, ili ljudi iz zemalja u razvoju (Dresser 1992; Morrow and Richards 1996; Nama and Swartz 2002). Na primer, do sedamdesetih godina, većinu ispitanika u empirijskim istraživanjima u kriminologiji činili su muškarci i dečaci, što je pitanja povezana sa ženskom kriminalnošću, ženskom viktimizacijom i potrebama žena ostavljalo neistraženim u veoma značajnoj meri (npr., Smart, 1976).

Može delovati primamljivo da se obaveze činjenja dobra i nečinjenja štete pregeneralizuju na osnovu principa razvijenih da bi se zadovoljile potrebe medicinskih istraživanja. A mnogi etički kodeksi to zaista i čine (NHMRC, 2001b). Međutim, istraživanja sprovedena u društvenim naukama mogu potpuno legitimno i namerno da rade na štetu subjekata istraživanja otkrivanjem i kritikovanjem njihove uloge u izazivanju „fundamentalnog ekonomskog, političkog ili kulturnog nazadovanja ili eksploatacije“ (ESRC, 2005). Na primer, Izrael je (Israel, 1998) ispitivao nasilne aktivnosti

južnoafričkih obaveštajnih službi protiv izgnanika u šezdesetim godinama prošlog veka. Nije ga baš bilo briga da minimizuje štetu po te službe. Slično tome, istraživači koji otkrivaju korupciju, nasilje ili zagađenje ne moraju da rade na tome da umanje štetu korporativnim ili institucionalnim entitetima odgovornim za štetu iako se, što se tiče Saveta za ekonomska i društvena istraživanja (ESRC, 2005), od njih očekuje da umanje bilo kakvu ličnu štetu. Kao što ističe kanadski Trojni savet: „takva istraživanja ne bi trebalo blokirati primenom analize gubitaka i dobitaka“ (2003, p.i.7).

Rani etički kodeksi su se bavili prvenstveno blagostanjem pojedinaca. U skorije vreme, etičari su postali zainteresovani i za pitanje kako je moguće zaštititi zajednice u istraživanju (Levine 1988; Weijer 1999b). Vajdžer je sa svojim kolegama (Weijer et al., 1999) identifikovao dvadeset tri specifična zahteva za zaštitu zajednica koji su usvojeni na državnom ili međunarodnom nivou.

Naravno, uočili su da postoje prilične poteškoće u definisanju zajednice ili identifikovanju toga koji koraci mogu biti opravdani da bi se ona zaštitila. U petom poglavlju smo razmatrali pokušaje pregovora sa indigenim zajednicama. Indigene zajednice mogu da imaju zajedničke istorije i kulturne tradicije, mogu biti geografski povezane i mogu izabrati sopstvene političke vođe (Maori Health Committee, 1998). Može biti teže pregovarati sa drugim zajednicama zasnovanim na etničkim, političkim, seksualnim, profesionalnim ili drugim zajedničkim crtama.

Zaključak

U većini konteksta od istraživača se očekuje da razviju strategije kojima će umanjiti rizike izazivanja fizičke, psihičke, društvene ili ekonomske štete učesnicima u istraživanju. Ove strategije uključuju naknadno razjašnjenje nakon eksperimenta u psihologiji kao i participatorne i emancipatorske metodologije koje su usvojili feministički, indigeni ili aktivistički orijentisani naučnici.

Uz to, mnogi istraživači nastoje da učesnicima, bilo pojedincima bilo društvima, donesu neku korist. U onim granama društvenih nauka, kao što su studije invalidnosti ili indigena antropologija, istraživači koji po pravilu rade sa ugroženim grupama

posebno su raspoloženi da unapredne uslove za svoju istraživanu grupu. Uprkos tome, neki od njihovih kolega su zabrinuti da ti ciljevi precenjuju resurse i mogućnost istraživača da postigne značajne promene u životu grupe koju proučava. Drugi su primetili da pokušaji istraživača da pomognu mogu da se ocene kao paternalistički, nerazboriti, privrženički ili jednostavno kao neverovatno glupi. U mnogim regulatornim okruženjima, oni istraživači koji se bave moćnijim segmentima društva možda će morati ne samo da opravdavaju svoj neuspeh u promovisanju interesa elitne grupe već i da potkopaju privilegovanu poziciju takvih grupa.

U društvenim naukama mnogi istraživački projekti zaista omogućavaju neku korist, ali po određenu cenu. Posledica toga je da će istraživači možda morati da procene relativnu težinu različitih potencijalnih šteta i koristi. Možda će otkriti i da ove štete i koristi imaju različiti uticaj i značenja za različite delove proučavane zajednice. Pripisivanje finansijskih vrednosti svakom elementu može da bude privlačno u nekim situacijama ali u drugim postoji rizik ignorisanja ključnih nefinansijskih pitanja i nametanja istraživačevih vrednosti učesnicima.

Stoga ne iznenađuje da su mnogi istraživači otkrili kroz praksu da im je uglavnom teško da koriste pristupe zasnovane na pravilima i da su izabrali da drugačije reaguju. Podozrevamo da sledeći pristup, koji je primenio jedan tim britanskih geografa, nije redak:

Istraživanje u praksi nikada ne može da bude nekakva neutralna vežba. U dobru ili zlu, sam čin ulaska u svet drugih ljudi znači da istraživanje i istraživač delimično postaju sastavni deo tih svetova. Tako mi ne možemo a da nemamo uticaj na one s kojima stupamo u kontakt a ni na one sa kojima nismo imali direktan kontakt ali koji pripadaju društvenim svetovima onih sa kojima smo razgovarali. Iskreno rečeno, veliki deo ovog uticaja je nepoznat. Iza svake vidljive pojave uznemirenosti ili neke druge štete stoje stotine nevidljivih uticaja među umreženim članovima. Konačno, takva pitanja su isprepletena sa potrebom da se izbegne eksploatacija učesnika istraživanja i da im se, kroz istraživački proces, nešto ponudi zauzvrat. To je pitanje teških pregovora. Postoje, a i moraju postojati, etički standardi 'na terenu'; cilj ne

može u potpunosti da opravdava sredstva. Ipak, tvrditi da ne treba da se pregovara redovno i povodom različitih etičkih rizika kako bi se požnjeo materijal kojim je moguće postići određene ciljeve, znači skrivati se iza etičkih standarda i sakriti stvarne dileme istraživanja. Ove dileme su najčešće razrešene u pojedinačnim situacijama u kontekstu... (Cloke et al., 2000, 151).

8 Odnosi, integritet i etika brige

Uvod

Kao što smo videli u prethodna tri poglavlja, literatura o etici istraživanja u društvenim naukama uglavnom je posvećena pitanju međuljudskih odnosa. Kelhir je (Kellehear, 1989) nagovestio da je etično ponašanje u suštini „način na koji se sagledavaju i tumače odnosi“ (1989, 71). Uobičajeno je da se pažnja posvećuje odnosima između istraživača i proučavanih: da li istraživač treba da sačuva poverljivost informacija koje su on ili ona dobili od učesnika; kako da istraživač dobije informisani pristanak od učesnika; kako istraživač može da minimizuje rizik izazivanja štete učesniku itd. Međutim, istraživači imaju i odnose sa svojim kolegama kao i sa čitavim spektrom drugih pojedinaca i organizacija, a mnogi među tim odnosima pokreću važna etička pitanja.

Za razliku od problematizacije poverljivosti i informisanog pristanka, literatura o odnosima nije teorijski zaokružena i sastoji se uglavnom od pravila i opisa. U ovom poglavlju ispituje etičke dileme kakve nameću odnosi i razvijamo i primenjujemo koncepte integriteta istraživanja i etike brige.

Kolege i integritet istraživanja

Istraživači imaju profesionalnu obavezu da se prema svojim kolegama ponašaju pošteno i s integritetom. Prema Komitetu za procenu istraživačkog integriteta u različitim sredinama (the Committee on Assessing Integrity in Research Environments, 2002) iz Sjedinjenih Država, ovo obuhvata pitanja koja se odnose i na sopstveni rad istraživača i na rad njegovih ili njenih kolega: intelektualno poštenje pri predlaganju, obavljanju i podnošenju izveštaja o istraživanju; tačnost u predstavljanju pojedinačnog doprinosa u istraživačkim predlozima i izveštajima; pravičnost u recenziji; i kolegijalnost u naučnim interakcijama, uključujući komunikacije i raspodelu resursa.

Kancelarija Sjedinjenih Država za politiku nauke i tehnologije je 2000. godine izdala Saveznu politiku o zloupotrebama u istraživanju. Ona važi za sva istraživanja koja finansiraju federalne službe, uključujući društvene nauke (Riis, 2000). Politika definiše zloupotrebu u istraživanju u slučajevima fabrikovanja, falsifikovanja i plagiranja podataka. *Fabrikovanje* je „izmišljanje podataka ili rezultata i njihovo beleženje ili izlaganje“. *Falsifikovanje* je „manipulacija istraživačkim materijalom, opremom ili procesima, ili menjanje ili izostavljanje podataka ili rezultata tako da istraživanje nije verno predstavljeno“. *Plagiranje* je „prisvajanje ideja, procesa, rezultata ili reči druge osobe bez pripisivanja odgovarajuće zasluge“.

Trostrukta definicija prevare kao fabrikovanja, falsifikovanja i plagiranja (ili „ffp“) postala je, mada u različitim oblicima, deo istraživačkih kodeksa u Australiji, Kini, Danskoj, Finskoj, Nemačkoj, Indiji i u Ujedinjenom Kraljevstvu. U nekim od ovih kodeksa definicije su proširene kako bi uključile različita druga pitanja (kao što je to predviđao i originalni Kodeks Kancelarije za politiku nauke i tehnologiju), mada su parametri ponegde i namerno neprecizni. Na primer, u slučaju kodeksa koji je usvojio Australijski NHMRC (1997, trenutno u procesu revizije), zloupotreba u istraživanju uključuje „prakse koje u velikoj meri odstupaju od onih koje su opšteprihvaćene unutar naučne zajednice u vezi sa predlaganjem, sprovođenjem ili izveštavanjem o istraživanju“. Smit je (Smith, 2000) razvio preliminarnu taksonomiju zloupotreba u istraživanju koje uključuje pitanja u vezi sa autorstvom, suvišnim publikacijama ili duplikatima i sukobom interesa (v. Tabelu 8.1).

Iako ima sve više literature o tome kako da se zloupotrebe u istraživanju identifikuju i spreče, veoma mali broj empirijskih radova zaišta ispituje kako naučnici reaguju na istraživačke zloupotrebe svojih kolega. Najt i Oster su (Knight and Auster, 1999), iako im to nije bila primarna tema istraživanja, pitali osamsto devedeset naučnika u Sjedinjenim Državama da li su ikada protestovali protiv zloupotreba fakultetskih kolega. Većina naučnika se izjasnila da uglavnom nisu ćutali; skrenuli bi pažnju na to pitanje ili samom kolegi ili univerzitetskoj administraciji. Najt i Oster su pozdravili ovaj „etički aktivizam“, ali su bili zbunjeni otkrićem da mnogi ispitanici nisu znali da li je njihov univerzitet preduzeo neku akciju kao odgovor na žalbe koje su podneli.

Tabela 8.1 Taksonomija zloupotreba u istraživanju

U opadajućem nizu, po značaju:

- Fabrikovanje: izmišljanje podataka ili slučajeva
- Falsifikovanje: namerno iskrivljavanje podataka
- Plagiranje: kopiranje ideja, podataka ili reči bez priznavanja autorstva
- Neuspeh da se pribavi saglasnosti etičkog komiteta za istraživanje
- Nepriznavanje da neki podaci nedostaju
- Ignorisanje neukloplivih elemenata
- Neuključivanje podataka o neželjenim efektima u kliničkom ispitivanju
- Sprovođenje istraživanja sa ljudima bez informisanog pristanka ili bez opravdanja zašto pristanak nije dobijen od etičkog komiteta
- Publikacija *post hoc* analiza bez objašnjenja da su *post hoc*
- Poklanjanje autorstva
- Nepripisivanje autorstva drugima
- Suvišna publikacija
- Neotkrivanje sukoba interesa
- Izostanak pokušaja da se objavi kompletno istraživanje
- Propust da se adekvatno potraže postojeća istraživanja iste problematike pre nego što se započne sopstveno

Izvor: Smith, 2000.

Fabrikovanje i falsifikovanje

U Sjedinjenim Državama optužbe za zloupotrebu razmatra Kancelarija za integritet istraživanja iako je formalno nadležna samo za oblast biomedicine. Sto devedeset jedna optužba je bila podneta 2002. godine, a u trinaest od trideset dva zaključena slučaja utvrđeno je da se zloupotreba istraživanja zaista dogodila (Office of Research Integrity, 2002). U svakom od tih slučajeva došlo je do falsifikovanja i/ili fabrikovanja.

Iako je istraga o falsifikovanju i fabrikovanju više napredovala u biomedicini, postoji saznanje da su ove prakse poprilično rasprostranjene u drugim disciplinama, kao što su ekonomija i računovodstvo, što su oblasti u kojima inače nema puno literature o etici istraživanja. Bejli, Haselbek i Karher (Bailey, Hasselback and Karher, 2001) sproveli su anketu među američkim naučnicima koristeći tehniku slučajnih odgovora i zaključili da je oko 3,7 odsto članaka u vodećim časopisima u računovodstvu i četiri odsto članaka u vodećim ekonomskim časopisima ozbiljno ukaljeno falsifikatima.

List i saradnici su (List et al., 2001) ispitivali uzorak od 20 odsto učesnika sastanka Američkog udruženja ekonomista iz 1998. godine. Na osnovu 23 odsto dobijenih odgovora procenili su da je više od četiri odsto ispitanika falsifikovalo podatke najmanje jednom, iako ne nužno za publikaciju. Iako bi se moglo reći da falsifikovanje podataka u disciplinama kao što je ekonomija može da ima manje štetan uticaj nego u biomedicini, List i njegove kolege su istakli da takve prakse mogu da dovedu do usvajanja štetnih ekonomskih politika.

Postoji i nekoliko primera falsifikovanja ili fabrikovanja u istoriji i psihologiji. Godine 2002. Majkl Beleziles je bio prinuđen da podnese ostavku na mesto profesora istorije na Univerzitetu Emori u Sjedinjenim Državama nakon što je istražni komitet doveo u pitanje njegov naučni integritet i originalnost, nalazeći dokaze falsifikovanja i lažnog predstavljanja istorijskih dokaza ili izvora za te dokaze u njegovoj knjizi o poreklu američke kulture oružja. Ono što je neuobičajeno jeste to da je Univerzitet interni izveštaj objavio javno (Katz et al., 2002).

Neke od najozbiljnijih optužbi u psihologiji odnosile su se na Sirila Berta, istaknutog britanskog psihologa. On je posle smrti

1971. godine bio optužen za fabrikovanje podataka prikupljenih pri izučavanju parova blizanaca tokom istraživanja o nasleđivanju inteligencije. Hernšo je (Hearnshaw, 1979) tvrdio da je Bert dopunio svoje izvorne podatke uvođenjem rezultata dobijenih proučavanjem nove grupe blizanaca. Ni više od dvadeset godina nakon toga ovaj spor nije razrešen. Britansko psihološko društvo je u početku prihvatilo Hernšove tvrdnje (British Psychological Society, 1980). Međutim, Društvo je kasnije povuklo takav svoj stav i više ga o ovom pitanju nema (British Psychological Society, 1992). Nažalost, veliki deo Bertove dokumentacije je uništen posle njegove smrti i, zbog neodgovarajućeg opisa njegove metodologije, pokazalo se nemogućim da se rekonstruiše njegov način rada. Džojnson (Joynson, 2003) pretpostavlja da: „ili je Bert počinio najozbiljniju naučnu prevaru još od Piltdaunskog čoveka, ili nije bio kriv za ništa drugo do nemarnosti i aljkavosti“ (2003, 410). Mekintoš je (Mackintosh, 1995) otkrio da je teško opravdati Bertovu nevinost mada, kao što je Džejms Vord (Ward 1998, 240) zaključio „i dalje čekamo da vidimo neki odlučujući dokaz obmane“.

Jedan od razloga aljkavosti Bertovog istraživanja i pisanja bila je njegova besramna samopromocija. Izgleda da je imao vrlo malo skrupula pri promociji sopstvenog rada. Na primer, bio je urednik-osnivač *British Journal of Statistical Psychology*, u kome je objavio 63 svoja članka. Pored korišćenja prečica za recenziju svojih radova, on je izmenjivao radove drugih bez njihove dozvole, često na sopstvenu korist i pod pseudonimom napadao radove kolega.

Plagiranje

Izvan biomedicinskih nauka, posebno u kvalitativnim istraživanjima društvenih nauka, plagiranje je jedno od najzastupljenijih oblika akademske zloupotrebe. Kancelarija za integritet istraživanja (Office of Research Integrity 1994, 5) u Americi definiše ga kao:

krađu ili zloupotrebu intelektualne svojine i znatno... nepripisivanje autorstva doslovno ili skoro doslovno iskopiranih rečenica i pasusa koji suštinski zavode običnog čitaoca u pogledu doprinosa autora.

Ali je oblik akademske zloupotrebe koji je teško dokazati. U svom detaljnom ispitivanju procesa otkrivanja, analize, procene, prijavljivanja i sprečavanja plagiranja, Deku je (Decoo 2002, 120) identifikovao različite načine na koje su ljudi, koji su bili optuženi za plagiranje, pokušali da neutrališu optužbe (citiramo):

Red reči je potpuno drugačiji od onog iz navodnog izvora.
Preklapanje je minimalno i slučajno.
Korišćeni izvori su pravilno citirani, ali na različitim mestima.
Svaki upućeni čitalac će znati koji je bio očigledni izvor.
Rečenica je truizam koji bi mnogi ljudi napisali na isti način.
Kopiranje tog dela je bilo nenamerno.

Optužbe za plagiranje uslovile su ostavke mnogih uglednih naučnika u Australiji i Americi. Dejvid Robinson, prorektor Univerziteta Monaš u Melburnu, najvećeg univerziteta u Australiji, bio je 2002. godine pod pritiskom da podnese ostavku nakon što je univerzitet otkrio da je proglašen za plagijatora u dva odvojena navrata dok je radio kao sociolog u Ujedinjenom Kraljevstvu. U knjizi koju je objavio 1983. godine Robinson je kopirao najmanje 20 rečenica, dok je poglavlje knjige iz 1979. godine zasnovano na četiri strane drugog autora bez adekvatnog citiranja (Baty, 2002). Robinson nije prijavio univerzitetu te svoje prevare kada ga je univerzitet birao za prorektora. On je, konačno, bio prinuđen da podnese ostavku kada se pojavila treća optužba, a u izgledu su bile i nove. Jedan od Robinsonovih kritičara je prokomentarisao: „imati plagijatora kao rukovodioca univerziteta je kao kada biste nekome ko je proneverio sredstva poverili da vodi računovodstvo“ (profesor Džon Bigelou, citirano u: Madden, 2002).

Jedan dugotrajni spor oko navodnog plagiranja sociologa na Univerzitetu Teksas A&M, konačno se završio 2002. godine. Provost univerziteta je 2001. godine odlučio da otpusti profesorku Meri A. Zej zbog „sramne i ozbiljne naučne zloupotrebe“. Zejova je tvrdila da su njen rad o korporativnoj strukturi plagirali dvoje mlađih kolega i da joj se svete i njene kolege i sam univerzitet. Iako su i Američko udruženje sociologa i Nacionalna naučna fondacija odbili da protiv nje nastave postupak, i provost se složio s nalazima istražnog komiteta univerziteta da je Zejova kriva za falsifikat

i plagiranje. Fakultetski komitet je raspravljao o ovom otkriću i konačno je predsednik univerziteta presudio da, iako Zejova jeste kriva za naučnu zloupotrebu, može da zadrži svoj posao (Smalwood, 2002).

U druge nedavne slučajeve u Americi spadaju degradacija profesora istorije na Američkoj pomorskoj akademiji, rano pensionisanje dekana Državnog univerziteta centralnog Konektikata i razrešenje dužnosti dekana na Pravnom fakultetu Međunarodnog univerziteta Trinita u Kaliforniji.

Autorstvo

I rukovodioci istraživačkih timova mogu da budu u poziciji da eksploatišu rad svojih kolega. Istraživači se suočavaju s ogromnim pritiskom da objave ili, u najmanju ruku, da izgleda kao da objavljuju radove dok se bore da dobiju stipendije ili poslove. U mnogim okruženjima, kvantitet može da bude bitniji od kvaliteta publikacije. To ima za posledicu nastanak problema oko pripisivanja autorstva. Neki od slučajeva takve zloupotrebe istraživanja su očigledni. Kada je sud 1990. godine otkrio da je psiholog dr Merion Perlmutter (Perlmutter) ukrala istraživanje svoje kolegice dr Kerolin Fini sa Univerziteta u Mičigenu, sud je presudio da dobije odštetu od 1,67 miliona američkih dolara. Perlmutterova je lažno tvrdila da rad pripada njoj. Ona je dala otkaz kolegici Fini iz laboratorije i zatim ukrala podatke iz njene kancelarije (Charatan, 1997).

Većina istraživača koji počinu zloupotrebu ipak su manje drski. Medicinski časopisi imaju dugogodišnje (Hewitt 1957; Sheik 2000) brige i sumnje da imena kojima su potpisani članci ne odražavaju pravo autorstvo, bilo zato što je dodat neko ko je imao neznatno učešće (poklonjeno autorstvo) bilo zato što je izostavljen značajan doprinos mlađeg kolege (nevidljivo autorstvo). Na primer, britanska studija šezdeset šest članova Medicinskog fakulteta Univerziteta u Njukasu pokazala je da je skoro dve trećine ispitanika imalo probleme sa autorstvom: 38 odsto zbog poklanjanja autorstva i 48 odsto zbog nevidljivog autorstva (Bhopal et al., 1997). Albert i Vejdžer skreću pažnju na nešto što bi trebalo da se podrazumeva: „spisak autora govori čitaocima ko je uradio posao

i treba da garantuje da pravi ljudi i dobiju priznanje i snose odgovornost za svoje istraživanje“ (Albert and Wager 2003, 32).

Međunarodni komitet urednika medicinskih časopisa (International Committee of Medical Journal Editors, 2001) na osnovu Vankuverskog protokola zahteva da se ispune sledeća tri uslova da bi neko bio potpisan kao autor:

- 1) Značajan doprinos osmišljavanju rada, ili prikupljanju podataka, ili analizi i interpretaciji podataka.
- 2) Učešće u izradi članka ili kritička prerada i dopuna članka intelektualno vrednim sadržajem.
- 3) Davanje konačne saglasnosti za objavljivanje.

Pokušaji da se razvije jedinstven pristup u ovom pogledu još uvek nisu urodili plodom (Johnson, 1999). Međutim, u Australiji su i druge istraživačke organizacije prihvatile definiciju Međunarodnog komiteta urednika medicinskih časopisa, uključujući zajedničko saopštenje NHMRC i Australijskog komiteta prorektora (NHMRC, 1997). Posledično, ovo je postalo standard primenjen na sva istraživanja u društvenim naukama u toj zemlji.

Izvan naučnog polja biomedicine, drugi naučnici su takođe okrivljivani zbog objavljivanja tuđih radova pod svojim imenom. Profesor istorije na Univerzitetu u Čikagu Džulijusa Kiršnera (Julius Kirshner) 1996. godine proglašen je krivim. Prikaz knjige koji je napisao njegov istraživač-saradnik objavljen je pod Kiršnerovim imenom u časopisu u kome je on bio korednik. Kiršner je pomalo neverovatno tvrdio da je verovao da je posedovao ideje iz prikaza zato što je upravo on zaposlio istraživača-saradnika (Cage, 1996). Dokazi da ova praksa prevazilazi pojedinačne slučajeve mogu se naći u akademskim istraživanjima biznisa, gde su Dotervajč i Garison (Dotterweich and Garrison, 1998) otkrili da je 9,5 odsto uzorka aktivnih istraživača na institucijama u SAD priznalo da pridodaju radovima autore koji nisu doprineli članku, dok je 10,6 odsto tvrdilo da je takva praksa etički opravdana.

Čak i u malo verovatnom slučaju da se problemi poklonjenog ili nevidljivog autorstva ne javljaju redovno i u časopisima iz društvenih nauka, društveni naučnici u saradnji s kolegama iz medicinskih nauka mogu da suoče sa takvim praksama. U okviru

medicine, Alber i Vejdžer su (Albert and Wager, 2003) pozvali istraživače koji su primorani na aktivnosti koje ne smatraju etičnim da urade dve stvari. Prvo, oni staloženo treba da objasne svojim saradnicima da smatraju da je u pitanju naučna zloupotreba i da bi urednik mogao da odbije da objavi rad ako on ili ona to otkriju. Drugo, trebalo bi da zabeleže diskusiju. Mnogi naučnici su prijatno iznenađeni kada shvate da protokol iz Vankuvera, uprkos tome što potiče iz medicinskih nauka, oslikava i njihove stavove o tome šta se podrazumeva pod autorstvom.

Duplikati i suvišne publikacije

Druga vrsta poteškoća nastaje kada istraživači objavljuju duplikate ili suvišne publikacije, radove koji sadrže iste podatke, tezu ili zaključak, ili koji veoma malo ili nimalo ne doprinose novim podacima dovodeći u pitanje ono što je Doerti (Doherty, 1998) opisao kao „najmanju objavljivu jedinicu“ da bi se dobio maksimalan broj publikacija. Sada neki biomedicinski časopisi traže od autora da izjave da li su objavili ili planiraju da objave radove koji su povezani sa rukopisom koji su podneli za njihov časopis.

Tajna recenzija

Način na koji urednici raspoređuju ograničeni prostor u svojim časopisima povod je za debate. Recenzijama, urednici časopisa i knjiga traže savet od stručnjaka o kvalitetu rukopisa podnetih za objavljivanje. One daju legitimitet i publikaciji i autorima. Ipak, u biomedicinskim naukama imamo puno dokaza da, daleko od toga da funkcioniše kao pouzdani mehanizam kontrole kvaliteta, proces recenzije može da bude pristrastan zbog uticaja autorove ili recenzentove nacionalnosti, jezika, oblasti ekspertize i roda (Goldbeck-Wood, 1999). Uz to, „ponekad je nemoguće ne podleći iskušenju da se suparniku nategne neki propust“ (Goodstein, 2002):

Neki recenzenti ozbiljno shvataju svoju odgovornost... drugi mogu da odbace rad a da ga čak i ne pročitaju, na sumnjivim osnovama, zato što su loše raspoloženi ili zato što im se ne sviđa tema,

autor ili stilske nedoslednosti onih kojima umanjena jezička sposobnost onemogućava jasno izražavanje. Oni ponekad mesecima drže rad ili ga izgube. Neko zaista nepošten može da porekne vrednost i odbije rukopis da bi prvo objavio svoja slična otkrića; može da ukrade ideje; ili može da naruši odnos poverljivosti i pošalje podatke i informacije kolegama koji rade u istoj oblasti (Hauptman, 2002).

Kao što je Hauptman primetio, neki istraživači su koristili svoju poziciju recenzenta da bi sprečili objavljivanje članka koji bi mogao da ugrozi njihove interese. Godine 2001, na Četvrtom međunarodnom kongresu o recenzijama razmatran je slučaj u kome je recenzent namerno predložio odbacivanje konkurentskog rada da bi dobio na vremenu i sam zaštitio autorska prava koje je nabavio u potaji. Taj recenzent nije prijavio sukob interesa koji je postao očigledan samo zato što časopis ima politiku otkrivanja identiteta recenzenata autorima (World Association of Medical Editors, 2002).

Dokazi pristrasnosti u recenzentskom procesu su manje jasni u društvenim naukama, i to pitanje se češće posmatra kao političko nego kao etičko. Na primer, postoje kritike dugotrajnog kumulativnog efekta uredničkih izbora i odluka. Džo Figin (Feagin, 1999), u to vreme predsednik Američkog sociološkog društva, primetio je da glavni urednici časopisa, kao što je časopis njegovog društva *American Sociological Review*, retko objavljuju kvalitativna ili teorijska dela. Za njega je poseban problem bio kada je Savet Društva odbio dva prva predloga za urednike sopstvenog izdavačkog odbora i umesto toga sam izabrao dva kandidata urednike rubrike „Prikazi”, koje izdavački odbor nije preporučio. Odluka Saveta da odbije preporuke odbora bila je bez presedana i osudili su je i članovi na godišnjoj konferenciji Društva i izvršni odbor Društva crnih sociologa.

U jednoj srodnoj oblasti, Arigo je (Arrigo, 1999) tvrdio da je kritički orijentisanim autorima u više navrata negirano priznanje i legitimitet koji bi mogli da ostvare izdavanjem u vodećim američkim kriminološkim časopisima, uprkos tome što ti časopisi tvrde da pokrivaju celo polje. U onlajn diskusiji Arigovog rada iz 1999. godine koju su vodili uglednih kritičari kriminozi (na forumu crit-l listserv) ukazano je na to da su neki vodeći urednici

namerno određivali recenzente poznate po neprijateljskom stavu prema kritički orijentisanim autorima.

Sukobi interesa

Sukob interesa se javlja kada razni lični, finansijski, politički i akademski interesi koegzistiraju i kad postoji *moгуćnost* da jedan interes bude nezakonito favorizovan u odnosu na drugi koji ima podjednak ili čak veći legitimitet, tako što bi drugi razumni ljudi mogli da steknu utisak da su prevareni ili obmanuti. Posledično, sukob interesa može da se pojavi čak i kada ne postoji zloupotreba u istraživanju: „sukob interesa počiva u samoj situaciji, ne u nekom ponašanju članova istraživačkog tima“ (Committee on Assessing Integrity in Research Environments 2002, 38). Istraživači, uhvaćeni u sukobu interesa, rizikuju da odaju utisak da su nemarni, nesposobni ili prevareni (Davis, 2001).

Takvi sukobi su najbolje istraženi u okviru biomedicinske literature. U slučajevima kada naučnici ostvaruju finansijsku korist od kompanija putem finansiranja istraživanja, konsultantskih poslova, registracije patenata ili posedovanjem njihovih akcija, otkriveno je da će oni verovatnije doneti zaključak u svom istraživanju u korist svog korporativnog sponzora (Lexchin et al., 2003). U nekim takvim slučajevima, oni su povremeno sprovodili manje naučno stroga istraživanja, manje otvorena za kritiku i proveru (Cho et al., 2000), zato što je klauzulom o poslovnom poverenju istraživačima zabranjeno da objavljuju rezultate takvih istraživanja (Lexchin et al., 2003). Grubo rečeno, bilo je manje verovatno da će istraživači koje su sponzorisale duvanske kompanije zaključiti da je pasivno pušenje opasno po zdravlje nego oni istraživači koje su finansirale neprofitne organizacije (Barnes and Bero, 1998). U biomedicini je stepen učestalosti finansijskih sukoba interesa veoma visok. Krimski i saradnici su (Krimsky et al., 1996) otkrili da su trećinu članaka koje su proučavali u četrnaest vodećih biomedicinskih časopisa potpisali kao noseći autori oni koji su imali finansijski interes u kompaniji čiji se posao direktno odnosio na oblast o kojoj je on ili ona objavio/la rad. Od 1995. godine Amerika zahteva od istraživača kojima su Nacionalna naučna fondacija ili Služba javnog zdravlja i njen Nacionalni institut za zdravstvo

odobrili istraživanje da obelodane svojoj instituciji bilo koji „važni finansijski interes... na koji bi njihovo istraživanje verovatno moglo da utiče“ (National Science Foundation, 1995). Većina američkih istraživačkih univerziteta je usvojila politike koje su u skladu sa ovim zahtevom.

Kao što je Izrael već primetio, iako su male šanse da naučnici mogu imati finansijsku korist od oblasti koju proučavaju (Israel, 2000), mnoga pitanja tu i dalje ostaju bitna (v. Clarke 1986; Fuchsberg 1989; Wheeler 1989): koju vrstu finansijskog dogovora treba da imaju naučnici sa preduzećima ili vladinim kancelarijama; da li treba da postoji limit koliko novca naučnik može da primi od privatne kompanije ili vladine kancelarije; da li naučnici treba da dozvole kompanijama ili vladinim kancelarijama da im plate put; da li naučnici treba da objave svoju povezanost sa korporacijom ili vladom prilikom davanja izjava za javnost ili objavljivanja istraživanja (Geis et al., 1999); da li naučnici angažovani kao konsultanti mogu da budu recenzenti u telima za dodelu sredstava drugim istraživačima ako finansirano istraživanje može da dovede do toga da postanu poslovni konkurenti ili ako istraživanje može da bude kritično prema klijentu recenzenta; kako da istraživači naprave razliku između intelektualne svojine koja pripada klijentu i one koja pripada univerzitetu; kako da se naučna zajednica nosi sa „šibicima“ među nama koji „naš rad izlažu poput nakindurene i falš robe u izlogu“ da bi obezbedili sigurne finansije ili podršku sponzora? Ziman (Ziman, 1991) je takođe istakao i da problemi mogu da nastanu ako stručnjaci koji se konsultuju u izradi specifikacija za tendere koriste položaj kako bi obezbedili insajdersku prednost.

U ranijem radu, Izrael (Israel 2000) je istražio primer koji približava mnoge od pomenutih problema. Univerzitet Floride je osnovao istraživačku grupu za rad u privatnim zatvorima kojom je rukovodio profesor Čarls Tomas (Charles Thomas). Velike kompanije koje su imale udeo u privatnim zatvorima delimično su finansirale njen rad. Kompanija „Vokenhat“ (*Wackenhut*) i Američka korektivna korporacija (Corrections Corporation of America, CCA) namenili su između dvesta sedamdeset hiljada i četristo hiljada američkih dolara za taj projekat (Lilly, 1998). Istovremeno, Tomas je radio kao konsultant Komisije za privatizaciju korektivnih institucija na Floridi (Correctional Privatization Commission,

CPC), tela koje je osnovano da nezavisno od Odeljenja za korekcije nadgleda sistem privatnih zatvora u toj državi. Po zakonodavstvu Floride, konsultanti CPC ne bi trebalo da su radili u privatnom sektoru u srodnom polju u prethodne dve godine. Međutim, Tomas je davao savete berzanskim analitičarima koji su savetovali firme uključene u razvoj privatnih zatvora i, navodno, posedovao akcije u vrednosti od 660.000 američkih dolara u preduzećima povezanim sa privatnim zatvorima. Tomas je 1997. godine prihvatio poziciju u odboru CCA Prison Realty Trust, trastu za investicije u nekretnine koji je osnovalo udruženje CCA specijalizovano za kupovinu i lizing popravnih institucija. Pozicija je omogućavala godišnju platu od 12.000 američkih dolara i akcije u zavisnosti od poslovanja. On je 1999. godine radio kao savetnik u objedinjavanju CCA i Prison Realty Trust, očigledno zaradivši tri miliona američkih dolara tokom tog procesa (Driscoll, 1999).

Udruženje dobronamernih policajaca Floride (Florida Police Benevolent Association) 1997. godine žalilo se Etičkoj komisiji Floride zbog Tomasovog očiglednog sukoba interesa. Istovremeno, predsednik Vakenhata je pozvao predsednika CPC-a sa zahtevom da se Tomas ukloni sa pozicije konsultanta. Posle podnošenja prve žalbe, Tomasov rad u CPC je prekinut. Godine 1998. Udruženje je podnelo novu žalbu, ovog puta zbog honorara ostvarenog pri objedinjavanju firmi. Naredne godine Tomas je priznao sukob interesa i ponudio da prekine svoj angažman na univerzitetu, plati kaznu od 2.000 dolara i podnese ostavku na mesto direktora Privatnog popravnog projekta Univerziteta Floride. Međutim, on je tvrdio da nikada nije zanemario svoje javne dužnosti zbog privatne koristi, da nije imao korumpirane namere niti pokušao da sakrije svoje veze sa privatnom popravnom industrijom, ne krijući ništa ni od CPC ni od svog univerziteta. Etička komisija Floride je odbila ovu kaznu kao prenisku pa je Tomas kasnije ponudio da plati 20.000 dolara.

Nimalo iznenađujuće, ali Tomas i njegova dva saradnika sa Univerziteta Floride su osporavali analize do kojih su došli Gejs i njegove kolege (Lanza-Kaduce, Parker and Thomas, 2000):

Mi stojimo iza onoga što radimo, sigurni da posao nije ugrožen našim privatnim interesima. Ne izvinjavamo se za ono što jesmo ili nismo obelodanili... (2000, 92).

Velika je vjerojatnoća da će kombinacija tri faktora dovesti do toga da tumačimo događaje poput ovog kao sukob interesa. Prvo, javni sektor je proširio svoja shvatanja o tome šta predstavlja sukob interesa. Ova tendencija je posebno karakteristična za Sjedinjene Države (Davis and Stark 2001; Stark 2000). Drugo, etika vladajućih struktura postaje sve više intervencionistička (Haggerty 2004a, 2004b; Israel 2004b; SSHWC 2004). Konačno, mnoge institucije u kojima rade naučnici razvijaju poslovnu kulturu, čemu ćemo se vratiti kasnije. S obzirom na pretnju kakvu sukob interesa predstavlja, različite agencije imaju različitu politiku (American Sociological Association 1999; Association of American Universities 2001; NHMRC 2001a). U izveštaju podnetom Američkom medicinskom institutu iz 2002. godine, Komitet za procenu integriteta u istraživanjima je isticao značaj transparentnosti, podstičući istraživače da otkrivaju sukobe interesa svojim institucijama i u svim prezentacijama i publikacijama koje proističu iz istraživanja.

Čak i ako postoji mogućnost da istraživači kao pojedinci nisu direktno kompromitovani sponzorstvom korporacija, na njih može „da utiče svest da rezultati istraživanja mogu da poremete finansijski opstanak njihove institucije“ (National Human Research Protections Advisory Committee 2001, 9; v. takođe Johns et al., 2003) ili, u najmanju ruku, oni mogu biti posmatrani kao da su pod takvim uticajem. Kao što su Čo i njene kolege zabeležile (Cho et al., 2000), teško je izbeći zaključak da takva pozicija može da utiče na poverenje koje je šira zajednica spremna da pokloni univerzitetima i njihovim istraživačima.

Zbog etičkih pitanja može i da se prekine veza između istraživača i njihovih institucija. Iako komiteti za etiku istraživanja mogu da igraju važnu ulogu u regulisanju neetičnog ponašanja, Loumen i Pejlis (Lowman and Palys, 2000a) duboko su zabrinuti zbog institucionalnih sukoba interesa koji leže u pozadini upotrebe procesa etičke procene koji služe menadžmentu rizika (v. šesto poglavlje). Neki etički prihvatljivi istraživački predlozi mogu da budu blokirani tokom procesa dobijanja etičke saglasnosti, na primer zbog želje institucije da izbegne mogućnost tužbe (Israel, 2004b).

Drugi odnosi i etika brige

Iako se većina radova o etici istraživanja zasniva na univerzalnim shvatanjima pravde, od kasnih sedamdesetih godina feministički pisci kao što su Giligan, Bejer i Nodings (Gilligan, Baier, Noddings) razvijaju etiku brige (v. drugo poglavlje). Za autorke poput njih, ljudi se razvijaju i deluju kao moralni agenti uklopljeni u društvene odnose zasnovane na brizi, saosećanju i spremnosti da slušaju, prihvate i podrže one ljude sa kojima imaju značajne veze. Etika brige ima očigledne implikacije na etiku istraživanja (Mautner et al., 2002) i na to kako se odnosimo prema ljudima s kojima dolazimo u kontakt tokom života. Između ostalog, primorava nas da mislimo o širokom rasponu odnosa izvan onih sa ispitanicima i kolegama na koji se većine kodeksa o etici istraživanja tradicionalno usredsređuju.

Istraživački timovi

Društveni naučnici ponekad rade timski, a stariji istraživači imaju odgovornost da vrše supervizije mlađih kolega. Rukovodioci timova moraju da vode računa da se članovi osoblja ponašaju etično i da se postaraju da su svi članovi tima dobro informisani. Članovi, kao i učesnici istraživanja, moraju da budu „u potpunosti informisani o cilju, metodima i nameravanim mogućim upotrebama istraživanja, šta njihovo učešće u istraživanju obuhvata i koji su eventualni rizici“ (ESRC, 2005). Rukovodioci moraju takođe da se postaraju za fizičku bezbednost i emotivnu dobrobit svog osoblja. Članovi tima mogu da budu izloženi mnoštvu pretnji, od ekstremne fizičke opasnosti do rizika da budu optuženi da su moralno nedostojni (Israel, 2004b).

Ipak, postoje mnogi primeri u kojima su istraživači otkrili da ne postoje mehanizmi formalne institucionalne podrške (Johnson and Clarke, 2003). Rukovodeći svojim timom od četrdeset šest istraživača, Kenjon i Hoker su zaključili da se mnogi „pojedinačni istraživači, rukovodioci projekta i institucije nalaze u stanju poricanja odgovornosti“ (Kenyon and Hawker 2000, 36) za bezbednost istraživača. Takav stav može da izazove ozbiljne posledice.

Neki istraživači moraju da provedu dosta vremena učeći kako da se usklade sa opasnom okolinom, bilo da opasnost izazivaju drugi ljudi (v. sedmo poglavlje), sama sredina ili je u pitanju kombinacija ta dva.

Srećom, neki rukovodioci obraćaju pažnju na potrebe svog istraživačkog tima. Na primer, kada je 1986. godine vanredni profesor antropologije na Univerzitetu Stanford Džon V. Rik (John W. Rick) saznao da njegova grupa arheologa radi u planinskom regionu centralnog Perua u kojoj se skriva maoistička gerila, povukao je tim:

Koji istraživač ima pravo da podstiče studente da rade u opasnoj oblasti?... Osećam da je to potpuno nelegitimno. Ako želite da rizikujete sopstveni život, to je druga stvar (citirano u: Coughlin, 1992).

Drugi rukovodioci istraživanja pomažu članovima tima da pregovaraju o svojoj bezbednosti. Vilijams i saradnici su (Williams et al., 1992, 346) pisali o tome kako su omogućili obuku za terenske radnike koji su, dok su istraživali mreže distribucije kreka, „provodili u proseku 15–20 sati nedeljno na nekoliko najopasnijih mesta u Njujorku“. U slučajevima kada državne institucije ne sarađuju, uprkos najboljim naporima istraživača, oni ne mogu da urade puno da bi zaštitili svoje saradnike na terenu. U studiji o intravenskim korisnicima droge, Bjukenan i saradnici su (Buchanan et al., 2002) zamolili terenske radnike da prikupe odbačene špriceve radi analize na HIV antitela. Mnogi od terenskih radnika su bivši zavisnici sa kriminalnim dosijeom. Pored toga, posedovanje špriceva je nelegalno u Masačusetsu, i u slučaju da su špricevi sadržali ostatke droge, terenski radnici bi bili optuženi za posedovanje i špriceva i narkotika. Pokušaji da se postigne dogovor sa lokanom policijom i s Ministarstvom zdravlja nisu uspeali.

Neki projekti zahtevaju od članova istraživačkog tima da se u više navrata bave problemima koji mogu da deluju traumatično na istraživače:

Intervjuisanje može da izazove navalu uspomena i osećanja koje istraživači ne mogu uvek da podnesu; ovo može da se manifestuje

posredno, kroz glavobolje, bol u stomaku, ili poteškoće da se posao završi na vreme (Kitson et al., 1996, 185).

Rebeka Kembel je (Campbell, 2002) rukovodila timom koji je tokom dve godine intervjuisao sto osoba koje su preživele silovanje. Tokom istraživanja, Kembelova je ispitivala sopstvene emocije i emocije svog osoblja. Njena knjiga je neverovatno iskrena: otkrila je da je takvo istraživanje „skupo“ u emotivnom smislu (2002, 144). Ona se pozivala na feminističku epistemologiju zastupajući mišljenje da je etiku brige (v. drugo poglavlje) neophodno proširiti i na istraživački tim. Prema njoj u praksi ovo znači da rukovodioci treba da odgovore na emotivne potrebe svog istraživačkog tima. Prvo, članovi tima treba da budu izabrani po emotivnoj zrelosti i samosvesti kao i po principu demografske raznolikosti koja može da omogućiti da se tim poziva na različite strategije podrške. Drugo, tim treba da deli bol koji doživljavaju njegovi pojedinačni članovi, po mogućstvu kroz formalno naknadno razjašnjenje. Treće, tim bi trebalo da se organizuje tako da se osoblje rotira tokom stresnijih zadataka. Konačno, odlazak članova tima treba da bude prilika za „konačno oslobađanje, refleksiju i usvajanje onoga što su naučili i čemu su bili svedoci“ (2002, 148), možda uključivanjem pojedinačnih završnih intervjuja ili projekata grupnog pisanja.

Naravno, glavni istraživači moraju da se postaraju da njihovi etnografi ne eksploatišu ispitanike. Tim koji je ispitivao pljačku u Sent Luisu u SAD (Jacobs with Wright, 2000) koristio je posrednike za regrutovanje kriminalaca kako bi pronašli aktivne lopove koji su krali zbog droge, a koji bi razgovarali sa istraživačima o svojim aktivnostima. I posrednici i ispitanici su dobijali po 50 dolara za svaki intervju. Međutim, istraživači su otkrili da su posrednici pokušali da prevare istraživače, preračunavajući i poturajući ljude koji su već bili intervjuisani, dok su takođe uzimali deo para koji je pripadao ispitanicima kao naknadu za posredovanje. Iako su istraživači pokušali da spreče ove prakse, one ih nisu iznenadile:

Mi smo unajmili ove ljude upravo zato što su poznati kriminalci sa istorijom iskorišćavanja i prijatelja i stranaca; upravo bi bilo sumnjivo da nisu pokušali da nas prevare (2000, 12).

Odnosi s poslodavcima i sponzorima

Istraživači mogu biti suočeni s pritiskom i poslodavaca i sponzora. Pošto se pritisak na naučnike da nađu spoljne izvore finansija za svoja istraživanja povećava, a kako se centar akademske inicijative pomera od akademskog jezgra humanističkih i društvenih nauka ka njihovoj „preduzetničkoj periferiji” (Slaughter and Leslie 1997, 208), mnogi društveni naučnici zaposleni na univerzitetima počinju da rade za klijente. Pomak ka agendi istraživanja usmerenoj na klijenta izaziva značajne posledice po istraživače. Kao što su dva američka antropologa kratko prokomentarisala,

bez prihoda, nečiji hleb nasušni zavisi od udovoljavanja poslodavcu... i to momentalno... ovaj pritisak da se istovremeno i postigne rezultat i ugodi u kratkom roku, dovodi do mnogih kompromisa... (Frankel and Trend 1991, 185).

neko će najverovatnije naučiti veoma rano da, uprkos tome šta zvanični etički kodeks kažu, poslušaj dobar savet da stavi interese poslodavca ili sponzora ispred interesa ljudi koje izučava, njihovih zajednica, sopstvenih kolega, studenata, vlade zemlje u kojoj istražuje, sopstvene vlade, ili opšte javnosti... (Frankel and Trend 1991, 188).

Kao zaposleni ili konsultanti, istraživači i njihove institucije mogu da budu obavezani na tajnost ili ugovore o poslovnom poverenju (v. šesto poglavlje). Njih mogu da ispituju o ispravnosti prihvatanja novca iz određenih izvora, bilo da su to Američki program za borbu protiv pobunjenika (Berreman 1991; Horowitz 1967) ili duvanske kompanije (THES Editorial, 2000) i da budu sve izloženi optužbama za sukob interesa, ili da kolege i sponzori dovode u pitanje njihove interpretacije potreba da se umanjí šteta i poveća korist za ispitanike (Graves and Shields, 1991).

Porodica

Postoji značajna literatura o opasnostima koje istraživačima prete na terenu (Williams et al., 1992). Ipak, mnogi istraživači na teren ne odlaze sami, a do sada smo čuli malo toga o rizicima koji prete patnerima i deci (Cassell, 1987; Howell, 1990).

Jedan od naših kolega, kriminolog iz Australije Endru Goldsmit sproveo je istraživanje o policijskom nadzoru u Kolumbiji. Posle istraživanja je pisao (Goldsmit, 2003) o teškoćama usklađivanja istraživanja sa porodičnim i drugim obavezama, što je značilo da je provodio samo kratko vreme u Latinskoj Americi. Iz bezbednosnih razloga je odlučio da smesti porodicu u Toronto pre nego u Bogotu, što je uslovalo kompromise u metodologiji njegovog istraživanja.

Filip Buržoa (Philippe Bourgois) razmatrao je opasnosti povezano sa njegovim radom o dilerima droge. Ipak, čak i on šturo opisuje zabrinutost svojih prijatelja, a ne čak ni sopstvenu brigu za svoju porodicu:

većina ljudi me i dalje smatra ludim i neodgovornim što sam 'primorao' ženu sa malim sinom da žive tri i po godine u stanu u istočnom Harlemu. Kada smo, sredinom devedesetih napustili taj kraj, moji prijatelji su nam čestitali i odahnuli s olakšanjem (Bourgois 1995, 32).

Konačno, pojedini istraživači su bili zabrinuti da će stigma povezana sa radom sa marginalizovanim grupama uticati na odnos istraživača sa njegovom ili njenom porodicom ili na način na koji su se prema porodici odnosili drugi. Avril Tejlor (Taylor, 1993) radila je sa intravenskim korisnicima droge u Škotskoj. Njena porodica i prijatelji bili su užasnuti kada su otkrili da je planirala da se druži sa korisnicima droge. Pričali su joj slučajeve kada su decu zdravstvenih radnika koji su radili sa pacijentima obolelim od side izbegavali drugovi iz razreda:

Zabrinuta da se ovo ne desi, pogotovo ne mom najmlađem sinu koji je još uvek u osnovnoj školi, ne samo da sam morala da budem oprezná, već sam morala da se postaram da i to budu i moja deca (1993, 21).

Zaključak

U ovom poglavlju smo napravili pregled etičkih pitanja o kojima se retko piše u tumačenjima istraživanja društvenih nauka – kako bi istraživači trebalo da se odnose prema različitim pojedincima

i organizacijama koji nisu deo istraživanja. U biomedicinskim naukama, mnoge od tema kao što su pitanja fabrikovanja, falsifikovanja i plagiranja razmatraju se u okviru integriteta istraživanja i naučne zloupotrebe, i dosta je urađeno na definisanju, opisivanju, proceni i sprečavanju zloupotrebe. Imajući u vidu tendenciju državnih institucija da nekritički primenjuju biomedicinske koncepte na celokupno istraživačko polje, bilo koja debata do koje bi moglo da dođe ovim povodom od samog početka bila bi okrenuta protiv uvreženih birokratskih praksi.

Neki odnosi koje imamo sa našim kolegama i porodicom mogu u značajnoj meri da utiču na načine na koje sprovodimo istraživanje. Deluje da su etički stavovi feminističkih istraživača prema učesnicima u istraživanju relevantni za način na koji se mi ponašamo prema našim saradnicima u istraživanju i kako se, na primer, odnosimo prema potrebama svoje porodice kada radimo na terenu. Ipak, tužno je što tek treba da dočekamo razvoj literature u ovoj oblasti.

Konačno, vredno je istaći da teme koje smo razmatrali u ovom poglavlju, iako često zanemarene, pokreću teška pitanja za većinu društvenih naučnika. Nije uvek lako povući granicu između prihvatljivog i neprihvatljivog akademskog ponašanja. Vilfred Deku je (Decoo, 2002) u svojoj knjizi o akademskim zloupotrebama, osvrćući se na sopstvene prakse, hrabro zaključio:

Dok sam se bavio slučajevima zloupotrebe, proučavao literaturu i pisao ovu knjigu, više puta sam se osetio nelagodno prisećajući se sopstvene karijere. Siguran sam da se nikada nisam upustio u oblike akademske zloupotrebe koji zaslužuju javnu osudu, ali tri decenije pripadam sistemu, sa njegovim tradicijama, pritiscima i sivim zonama. Da li je trebalo da naglasim da sam se koristio delovima iz starije publikacije u novoj publikaciji? Zar nisam i ja bio povremeno previše zainteresovan da učestvujem u praksama kreativnog računovodstva? U slučajevima koautorstva, zar nije trebalo da identifikujem odgovarajući doprinos svakog autora? ... Svi treba strogo da se pogledamo u ogledalu i usudimo da izvučemo neophodne zaključke o našim ličnim standardima integriteta (2002, 201–202).

9 Između etičkog poštovanja i poštovanja propisa

Uvod

U ovoj knjizi smo iz poglavlja u poglavlje skretali pažnju na teškoće s kojima su se povodom etičkih pitanja naučnici susretali u svojim istraživanjima. Nekad su ti problemi bili posledica izabrane metodologije. Ponekad su bili izazvani postupcima proučavanih, kolega ili nadzirača. Ipak, često je do teškoća dolazilo usled samog regulatornog okruženja, zbog praksi i procedura koje su usvojili lokalni komiteti ili zbog birokratizacije konteksa u kojima ti komiteti rade. Kao posledica toga, a kao što smo primetili na samom početku ove knjige, naučnici iz društvenih nauka se suočavaju s dva različita tipa poteškoća. Ne samo da moramo da razvijemo načine rada koji se smatraju i etičnim, već treba i da zadovoljimo zahteve regulatora bez kompromisa sa sopstvenim osećajem šta je to što smatramo moralnim.

Ti zahtevi, naša potreba da se etično ponašamo i da istovremeno zadovoljimo regulatorne zahteve, istovremeno su na snazi tokom čitavog istraživačkog procesa. Naučnici mogu da dođu u iskušenje da etičko odobrenje tretiraju kao samo jednu stepenicu koju treba preskočiti, ali većina etičkih komiteta nastoji na tome da se njihove odluke protežu i na ono što sledi, a skloni su i tome da njihova regulative uobličava i ono što prethodi etičkoj proceni komiteta.

Iz ličnog iskustva znamo da sve više mlađih istraživača nastoji da pristupi projektima identifikujući istovremeno i ključne intelektualne debate u koje žele da se uključe i sredstva kojima bi mogli da im pristupe. Takav pristup možda zaista uključuje široko i privremeno istraživanje etičkih implikacija izbora neke konkretne metodologije ali ne i njihovo duboko promišljanje. To i ne treba da predstavlja neko iznenađenje imajući u vidu obuku kakvu su kao naučnici prošli. Većina priručnika, a sumnjamo i većina kurseva o istraživanju, ako uopšte i pominju etička pitanja to čine u nekom odvojenom poglavlju. Etika je retko inkorporirana u materiju kao celinu. I jasno je onda da mlađi istraživači ne nude detaljni osvrt o etičkim pitanjima sve dok ne dođe vreme da se suoče sa zahtevima etičkih komiteta. U tom trenutku, istraživači s malo iskustva mogu da se suoče s ozbiljnim teškoćama. Na primer, rigorozna postavka nekih etičkih normi izvedena iz biomedicine može da navede naučnike da specifično prilagode svoje odgovore etičkim komitetima zato što ne mogu da zamisle ili opravdaju bilo kakvu alternativu. Tako istraživači mogu uskogrudo da pristanu da ponude anonimnost javnim ličnostima ili da koriste pisane obrasce za informisani pristanak u uverenju da je to jedini način da se „prođe” etički komitet (v. peto i šesto poglavlje).

Ukratko, formalni proces pred etičkim komitetom za mlađeg istraživača nosi i prednosti i mane: može nerazborito da ograniči etičke aspekte postupanja, ali može i da pokrene ozbiljno razmatranje takvih pitanja. Nažalost, a kao što smo već i istakli, pojedini istraživači smatraju da etičko razmatranje prestaje čim se dobije odobrenje komiteta. Ali bez obzira na to koliko su organizovani, koliko su dobro pripremili istraživanje ili koliko se ispravno ponašaju, vrlo je verovatno da će naučnici morati da se suoče s nizom nepredviđenih etičkih dilema i problema nakon što istraživanje započne (Bersoff, 1996; Cassell and Wax, 1980; Lane, 2003; Sieber, 1982; Taylor, 1987). A u stvarnosti će, u nekim slučajevima, možda morati da zaobiđu dogovor postignut s etičkim komitetom. Kada je o etici reč, retko kad je taknuto-maknuto...

Iskusniji istraživači mogu da se oslone na to kako su oni sami i njihove kolege pravili planove istraživanja, tumačili etička uputstva, kako su se nosili s etičkim komitetima i etičkim pitanjima kroz samu terensku praksu. Već od samog početka istraživanja oni mogu

da anticipiraju mnoge probleme s kojima će se verovatno susresti tokom istraživanja kao i pitanja s kojima će se suočiti kako bi njihovo istraživanje prihvatili etički komiteti. U poređenju s mlađim kolegama, oni mogu da se oslone na šire akademske mreže kada im je potreban savet kako da poboljšaju svoju pregovaračku poziciju s regulatorima, iako i neki od najiskusnijih među njima prijavljuju da ih taj proces frustrira (Israel, 2004b; SSHWC, 2004). Iskusniji istraživači znaju da etika treba da bude ugrađena u sam projekat istraživanja, da se ona odnosi „bukvalno na svaku interakciju” (Komesaroff, u: Guillemin and Gillam 2004, 266) i da ne prestaje u: posle završetka istraživanja (Scheper-Hughes, 2000).

U ovom poglavlju razmatramo načine na koje je moguće razviti etički odbranljivo postupanje, podrazumevajući da su društveni naučnici odgovorni za sopstvene etičke odluke: „Iznad svega, istraživači su ti koji snose odgovornost – etičnost istraživanja zavisi upravo od njih” (Guillemin and Gillam 2004, 269). Takođe, predlažemo i kako postupati s etičkim komitetima. Konačno, ovde ukazujemo na teškoće koje nastaju kada se pomenuti ciljevi slede simultano i predlažemo neke strategije za premošćavanje jaza između etičnog postupanja i podvrgavanja etičkoj regulativi.

Etično postupanje

Kako da istraživači donesu odluku u vezi s tim šta da urade kada su suočeni s nekom etičkom dilemom? Većinu etičkih poteškoća moguće je razrešiti u svetlu jednog od tri principa inicijalno formulisanih Izveštajem iz Belmonta – pravednosti, dobronamernosti i poštovanja drugih, što čini osnovu i većine svih etičkih kodeksa. Ipak, do ozbiljnijih dilema može doći onda kada postane neophodno da se prekrši jedan od tih principa da bi se ispoštovao drugi.

U takvim situacijama odlučivanje se može zasnovati na poštovanju oba normativna pristupa ponašanju istovremeno (v. drugo poglavlje). Teleološki ili konsekvencionalistički pristup usredsređuje se na praktične posledice postupaka dok deontološki pristupi odbacuju naglašavanje posledica i umesto toga tvrde da su određeni postupci dobri po sebi. Te dve pozicije mogu da podupru strategije za nošenje s etičkim dilemama sumarno prikazane u Tabeli 9.1

u tekstu koji sledi. Naš pristup zasniva se na radu više autora (Bebeau et al., 1995; Center for Ethics and Business, 2002; Joyce, Weil and Showers, 1992; Stark-Adamec and Pettifor, 1995).

Teško da će se etičke dileme same od sebe kategorizovati, tako da prvi korak u etičkom odlučivanju predstavlja identifikacija prirode nekog problema. Takođe je važno prepoznati i sve strane na koje se on odnosi (Duska, 1998; MacDonald, 2002), tj. ko će biti zahvaćen i na koji način? Sugerisano je (Bebeau, 1995) da o uključenim stranama razmišljamo idući od manjih ka većim grupama, tako što prvo treba da razmišljamo o onima koji su neposredno zahvaćeni nekom situacijom ili odlukom, preko relevantnih institucija (to, na primer, mogu biti univerzitet, poslodavac ili sponzor) i zajednica samih istraživača u društvenim naukama, do društva u širem smislu.

Na primer, jedna naša koleginica iz Australije završila je istraživanje o volonterima u dobrotvornim nevladinim udruženjima koja pomažu ratnim veteranima. Volonteri su birani među članovima udruženja i u principu su to bili stariji ljudi. Ona je honorarno radila za jedno takvo udruženje i nelagodno se osećala tim povodom. Jednog popodneva, dok su izlazili iz zgrade, jedan od zvaničnika te organizacije priupitao ju je koji volonteri imaju poteškoća pri obavljanju svojih dužnosti. Koleginica je prepoznala da se te informacije mogu iskoristiti da se pomogne onima koji imaju probleme ali i da bi mnogi od volontera koje navede mogli da budu raspoređeni na poslove koji ih manje ispunjavaju. Da li je trebalo da se „izlaje” ili da „začepi”?

Tabela 9.1 Koraci pri rešavanju neke etičke dileme

Identifikujte probleme i na koga se oni odnose
Identifikujte raspoložive opcije
Promislite o posledicama
Analizirajte opcije u skladu s moralnim principima
Donesite sopstvenu odluku i pridržavajte se nje
Evaluirajte sistem
Evaluirajte sebe

Izvori: Adaptirano iz više izvora (Bebeau et al., 1995; Center for Ethics and Business, 2002; Joyce, Weil and Showers, 1992; Stark-Adamec and Pettifor, 1995).

Prema predloženoj hijerarhiji, u našem primeru u uključene strane spadaju istraživač, zvaničnik i članovi udruženja. Tu spadaju i drugi istraživači kao i oni članovi šire zajednice koji bi mogli da snose rizik greške neprijavljenih volontera koji se ne snalaze. Kada je o odnosima reč, oni su složeni. Na primer, istraživač je u odnosu poverljivosti s volonterima kao učesnicima istraživanja ali njen posao takođe zavisi i od organizacije. Njeno zaposlenje može da zavisi od zvaničnika čiji postupci, opet, mogu biti motivisani njegovim pogledom na to šta je u najboljem interesu volontera i onih kojima pomažu.

Istraživači mogu na različite načine da reaguju na etičke probleme i važno je da se ne pre nagli pri odbacivanju različitih mogućnosti:

imati samo dve opcije nije dovoljno u situaciji koja je problematična. Ukoliko niste smislili treću varijantu to znači da o pitanju koje je posredi niste dovoljno dobro razmislili. Za traganje za trećom opcijom postoji dobar razlog. Dilema je situacija u kojoj deluje da je moguće krenuti samo jednim od dva raspoloživa puta i u kojoj postoje razlozi za i protiv i jednog i drugog. Pošto postoje razlozi da se ne krene ni jednim od njih, kaže se da je neko „u lažnoj dilemi”. Pogrešićete i ako uradite i ako ne uradite, kojim god putem da krenete. Štos je u tome da pronađete treći način, ali to znači da treba da pronađete treći put i tako razrešite dilemu (Duska 1998, 28).

U nekim slučajevima mogućnosti koje stoje na raspolaganju mogu da budu uobličene organizacionim i institucionalnim etičkim kodeksima kao i zakonskim ograničenjima. Na primer, šta bi istraživači trebalo da urade kada intervjuisana osoba kojoj je obećana bezuslovna poverljivost, na primer tokom istraživanja fenomena odlaska na posao, obelodani da ima istoriju seksualnog zlostavljanja sopstvene dece? Upravo su na to Loumen i Pejlis mislili pod „gnusnim otkrićem” (v. šesto poglavlje). Malo je verovatno da je istraživač fenomena odlaska na posao baš predvideo takvu mogućnost, a zakonodavni okvir bi mogao da nju ili njega obavezuje da prijave seksualno zlostavljanje dece koje im je povereno tokom intervjua. Deluje da su pred istraživačem dve mogućnosti: da ispoštuje obećanu poverljivost ili da se povinuje zakonima i prijavi

incident nadležnima. Iako Duskin predlog da treba tragati za novim mogućnostima kada smo suočeni s dilemama ima izvesnu težinu, smisljena treća opcija ne mora uvek da postoji. Verujemo da bi se s tim složili istraživači koji su završili u zatvoru čuvajući odnos poverljivosti po svaku cenu (v. šesto poglavlje).

Srećom, slučajevi gnusnih otkrića su veoma retki. U većini slučajeva s kojima naučnici dođu u dodir, opcije su manje izazovne, a mogu biti i opskurne. Na primer, u manje spornim okolnostima s kojima se suočila naša kolegica koja je radila s organizacijama veterana na raspolaganju su makar sledeće alternative: da zvaničniku oda imena volontera koji se ne snalaze u tom poslu, i to tako što će ili prekršiti odnos poverljivosti ili tako što će joj sami volonteri prethodno dati saglasnost; da očuva odnos poverljivosti; ili da predsednika organizacije obavesti da je od nje zatražena informacija dobijena u poverenju, i da obelodani (ili ne) ko takve informacije od nje traži. „Uvaljivanje vrućeg krompira“ predsedniku možda neće odmah razrešiti dilemu ali će skinuti deo tereta odgovornosti povezane s donošenjem odluke. S druge strane, traženje saveta od kolega ili i od drugih ljudi uključenih u istraživanje moglo bi da odigra značajnu ulogu (Fetterman, 1983) i da, u ovom konkretnom slučaju, istraživač dođe u situaciju da u saradnji s organizacijom razvije protokol koji će predvideti i tu mogućnost.

Nakon što su identifikovane raspoložive opcije možemo da dođemo u iskušenje da odugovlačimo ili da ubrzano pristupimo odlučivanju zasnovanom na moralnim principima poput iskrenosti ili ravnopravnosti. U svakom slučaju, zalažemo se za to da istraživači prvo treba da uzmu u obzir čitav raspon pozitivnih i negativnih posledica povezanih sa svakom od opcija: kome ili čemu će se pomoći; kome ili čemu će biti naneta šteta; koji sve tipovi koristi ili štete mogu da dođu u obzir i koliki im je relativni značaj; kao i koje su implikacije svake od odluka?

Da je naša kolegica odlučila da oda imena volontera kojima ne ide na poslu oni su mogli ili da budu razrešeni trenutnih zaduženja ili je mogla da im bude ponuđena pomoć. U oba slučaja, ukoliko bi postali svesni da je istraživačica prekršila odnos poverljivosti, mogli bi da ospore njenu reputaciju i možda bi bili u stanju da postignu da se ona otpusti ili čak i da se istraživanje prekine. S druge strane, poteškoće na poslu mogle bi da nastanu i ukoliko

koleginica ne bi odala njihova imena. To bi moglo da dovede do toga da najnesnalažljiviji među njima ugroze i sebe i druge tokom pokušaja da obave poverena im zaduženja.

Kada bi naša kolegica prodiskutovala celu stvar s predsednikom organizacije mogla bi da sazna da li će volonterima s poteškoćama biti ponuđena pomoć. Ipak, skretanje predsednikove pažnje moglo bi da prouzrokuje zahtev da se njihova imena obelodane, što bi se završilo podjednako teškom situacijom. Povrh toga, to bi moglo da dovede do toga da predsednik traži da mu se kaže ko je zvaničnik u pitanju, što bi ugrozilo samo istraživanje, odnose na poslu i radno mesto. A izostanak zahteva da se kaže koji je zvaničnik u pitanju mogao bi da znači ili da predsednik ne shvata istraživača ozbiljno ili da je izabrao da ga ne podrži. Naravno, bitno je proceniti relativni značaj konkretne koristi i štete u navedenim situacijama. Možda bismo mogli da uzmemo u obzir da su životi ljudi koji bi mogli da poginu u nesrećama koje bi izazvali neki od volontera važniji od mogućeg razvoja situacije u kojoj istraživačica ostaje bez posla ili u kojoj je zvaničnik uznemiren zato što su ga ukorili.

Istraživači takođe treba da uzmu u obzir i kratkotrajne i dugotrajne implikacije svake odluke: da li će organizacija preživeti pritiske koji bi mogli da proisteknu ukoliko bi bilo ko od njenih volontera bio učesnik nekog većeg incidenta; kako bi se istraživačica osećala ukoliko bi došlo do takvog incidenta; kakav uticaj bi izneveravanje poverenja imalo na opšti kredibilitet i reputaciju drugih naučnika?

A ako u obzir uzmemo dugoročnije implikacije trebalo bi da imamo u vidu veoma veliku neizvesnost budućih događaja. Štaviše, moglo bi da bude veoma teško da se odredi relativni značaj momentalnih mogućih posledica u odnosu na one u dalekoj budućnosti (MacIntyre 1985, 221). Uprkos neizvesnosti, a na osnovu odgovora na ova pitanja, istraživač bi mogao da bude u boljoj poziciji da proceni koja opcija donosi najbolju kombinaciju maksimizacije koristi i minimizacije štete.

Pošto razmotre različite moguće posledice, istraživači treba da razmotre opcije imajući u vidu moralne principe kao što su iskrenost, poverenje, autonomija pojedinca, ravnopravnost i osetljivost prema socijalnoj i prirodnoj sredinju. U nekim slučajevima, pojedini principi bi mogli da budu tretirani kao važniji od ostalih. Ispostavljaajući izuzetan stepen iskrenosti Kenet Tanel je (Tunnell, 1998)

objavio da je lagao, jednom kako bi očuvao poverenje svojih ispitanika, a drugi put kako bi predupredio moguću štetu koju bi izazvao odlazak u zatvor u Sjedinjenim Državama (v. šesto poglavlje).

Pri donošenju svake nezavisne, informisane, promišljene i opravdane odluke važno je voditi računa i o posledicama i o principima. Ipak, moguće je da će sve raspoložive mogućnosti rezultovati štetnim posledicama ili narušavanjem principa. Na kraju, moguće je i da se nađemo u situaciji u kojoj biramo manje zlo. Tu bi moglo da bude korisno upotrebiti kazuistiku kako bi se kroz analogije razjasnila priroda sukoba vrednosti (v. drugo poglavlje): kako su rešavani drugi slični slučajevi i s kakvim ishodom; da li je pitanje o kojem je reč slično ili različito od onog u odnosu na koji se pravi analogija; šta ukoliko su neki od elemenata ili pojedinaca u ovom scenariju promenjeni, kao i da li su ulozi u igri veći ili manji?

Pri razmatranju toga kojim putem krenuti, moguće je osloniti se na nekoliko poštapalica. Mekdonald (MacDonald, 2002) nas poziva da obratimo pažnju na sledeće: da li ću se osećati prijatno ako bliskim članovima porodice poput majke ili oca kažem šta sam uradio; kako ću se osećati ako moji postupci privuku medijsku pažnju; kako bih se osećao ako bi moja deca sledila moj primer; i da li je moje ponašanje, ponašanje jedne mudre i vrle osobe?

Kao što smo istakli u prvom poglavlju, mi našim disciplinama, našim kolegama i svima drugima na koje utiče naše istraživanje dugujemo to da promislimo kako je došlo do dileme s kojom smo suočeni. U pojedinim slučajevima možda ćemo morati da posvetimo pažnju sistemskim problemima ili da u saradnji s nekim razvijamo pristupe određenim situacijama, čemu ćemo se vratiti kasnije u ovom poglavlju.

Usaglasiti se s regulativom

Etički problematične situacije moguće je minimizovati dobrim procedurama pa za mnoge istraživače etički komitet predstavlja korisnu priliku da kritički promisle sopstvene istraživačke prakse. Nažalost, neki su otkrili da se tokom procesa takve procene etička pitanja mogu zamagliti potrebom da se ispoštuju birokratski zahtevi ili otklone strahovi onih koji su zaduženi za upravljanje rizicima.

U ovom potpoglavlju razmatraju se neke procedure i prakse komiteta za istraživačku etiku kao i načini produktivnog pregovaranja s njima. To kako će istraživači pripremiti svoje aplikacije može, između ostalog, da zavisi i od: prirode samog istraživanja, od sastava, politike i prakse relevantnog etičkog komiteta, kao i od regulative i kodeksa koji uređuju istraživanja na lokalnom, nacionalnom i profesionalnom nivou. Često će sama priroda procesa etičke procene varirati u zavisnosti od institucije, zemlje ili discipline. Možda će prakse koje rado prihvata jedan etički komitet drugi rutinski odbaciti, čak i u istom gradu. Kao što smo videli u četvrtom poglavlju, prakse procenjivanja su u mnogim zemljama nove ili u nastajanju. Zato se ovo poglavlje, a nadamo se na korist, oslanja na nešto veće iskustvo u tom pogledu iz Sjedinjenih Država, Kanade i Australije.

Hvatanje u koštac s etičkim komitetima

Neki autori istraživačima koji pripremaju aplikacije projekata za slanje etičkim komitetima daju direktna uputstva (v. primer, Oakes, 2002; Bach, 2005; Israel with Hersh, 2006). Ti saveti, koji su uglavnom namenjeni doktorandima i istraživačima na početku karijere, sadrže preporuku da pri pisanju aplikacije treba razmišljati strateški i oslanjati se na veštine, veze i usaglašavanje (v. Tabelu 9.2).

Tabela 9.2 Strategije za suočavanje s etičkim komitetima

Od samog početka razmotrite etičke aspekte svog budućeg istraživanja
Identifikujte regulativu koja se odnosi na vaš rad
Otkrijte kako funkcioniše lokalni etički komitet
Potražite savet od kolega i primere prihvaćenih aplikacija
Na pitanja etičkog komiteta odgovorite jednostavno i direktno
Budite spremni da edukujete komitet
Razgovarajte s njima
Budite spremni na odlaganje
Budite spremni da prilagođavate prijavu
Doprinesite reformi

Izvor: adaptirano iz (Israel with Hersh, 2006).

Istraživači treba da pokažu osećaj za zahteve komiteta u vezi sa svojim projektom u svim relevantnim jurisdikcijama, i u onoj u kojoj su zaposleni i u onoj u kojoj nameravaju da sprovedu istraživanje, i treba da paze da ne pobrkaju formalne i neformalne vidove podvrgavanja regulativi kada prelaze iz jedne jurisdikcije u drugu. Kao što smo istakli u četvrtom poglavlju, isto istraživanje može da naiđe na veoma različite reakcije dva različita komiteta, čak i onda kada rade na osnovu iste regulative, a kamoli kada je reč o istoj zemlji.

Jedan istraživački projekat može da ocenjuje čitav niz regulatornih tela s kojima treba komunicirati po određenom redosledu. Na primer, neke institucije od istraživača zahtevaju da se obrate univerzitetskom komitetu za etiku istraživanja, neke odeljenjskom, a neke i jednom i drugom. Možda će biti neophodno i da se prijava podnese etičkom komitetu institucije u kojoj će istraživač prikupljati podatke. U zemljama u kojima postoji sistem regionalnih komiteta koji međusobno priznaju svoje odluke, potreba za višestrukim podnošenjem prijave je minimizovana. Nažalost, druge zemlje imaju poprilično vizantijska pravila.

Moglo bi da bude od koristi da se otkrije kako funkcioniše svaki konkretan komitet. Neki komiteti imaju iste aršine za sve. Od svih istraživača se zahteva da popune identične formulare i dostave izvesnu dokumentaciju nezavisno od prirode projekta, planirane metodologije ili stepena potencijalnog rizika. Drugi pak komiteti imaju različite nivoe ocenjivanja i mogu da sprovedu skraćeni postupak kada su u pitanju istraživanja s minimalnim rizikom. U tim slučajevima je važno da istraživači podnesu prijavu za odgovarajući nivo procene. Ako se prijave previsoko izgube puno vremena na pripremanje nepotrebne dokumentacije. A ako se prijave preniske može da se dogodi da budu odbijeni, da odgovaraju na dodatna pitanja ili da dostave dodatnu dokumentaciju i da promaše sastanak odgovarajućeg komiteta.

Kompletiranje zahteva iz dokumentacije etičkog komiteta može da predstavlja popriličan teret. Ne samo da su prijave po pravilu duge i detaljne, već se neki društveni naučnici naježe kad vide jednodimenzionalna pitanja koja su neprikladna njihovom istraživanju. Uprkos tome, a kao što smo već naglasili u ovom poglavlju, formulari mogu da pomognu da se etička misao izbrusi.

Malo koji predlog istraživanja etički komiteti odbace baš odmah (Webster et al., 2004). Na primer, prema Državnom savetu za zdravlje i medicinska istraživanja (NHMRC, 2004), odbačeno je samo 232 od 18.323 predloga koje je primio Australijski etički komitet za istraživanja na ljudima u 2002. i 2003. godini. Međutim, neki projekti su odbačeni u svetlu kriterijuma za su koje sami istraživači osećali da ne bi mogli da budu ispunjeni. Uobičajeni ishod je takav da dođe do pregovora između komiteta i istraživača (ponekad rastegnutih, nekad baš ozbiljnih) nakon čega se dobija uslovna saglasnost u zavisnosti od kasnijih izmena opsega i/ili metodologije istraživanja. Jasno je da je u interesu naučnika i na individualnom i na kolektivnom planu da budu dobro pripremljeni za te pregovore.

Ogromna većina članova etičkih komiteta ne želi da opstruira istraživanje. Za veoma malu naknadu oni ulažu značajno vreme kako bi izvršili etičku procenu i u mnogim slučajevima u stanju su da ponude konstruktivne i praktične sugestije u vezi s tim kako unaprediti predlog istraživanja. Pa ipak, u mnogim situacijama i u mnogim zemljama naučnici su imali osećaj da su procedure po kojima funkcionišu komiteti za etiku istraživanja birokratske i proizvoljne. Naučnici su se žalili na to da komiteti rade krajnje sporo, ili da uopšte i ne odgovaraju na probleme koje pokreću istraživači. Uz to, istraživači su otkrivali da pojedini komiteti nisu bili kompetentni za procenu njihovog rada. Te frustracije su podgrejane utiskom da su mnogi komiteti bili krajnje skeptični prema metodima koje istraživači primenjuju decenijama bez izazivanja štete i da su za mnoge od tih metoda danas zbog toga uskraćeni.

Na primer, u Sjedinjenim Državama Kora Maret (Marrett, 2002), predsednica Panela nacionalne akademije o institucionalnim odborima za etiku, ankete i istraživanje u društvenim naukama, požalila se predsedniku Komiteta za procenu sistema za zaštitu učesnika u istraživanjima u Institutu za medicinska istraživanja:

deluje da institucionalni etički komiteti sve češće primenjuju procedure namenjene za procenu visokorizičnih istraživanja i na ona manje rizična, što predstavlja nepotreban teret i za istraživače i za

komitete, a nekad i za same ispitanike... Primena kompletne procedure procene na takve projekte nameće odlaganja i bespotrebno uvećava broj radnih sati neophodnih za procenu (str. 243).

U Kanadi je nezadovoljstvo uticajem koji aktuelni režim regulacije etike istraživanja ima na istraživanja u društvenim i humanističkim naukama doveo do izveštaja koji je podneo Međuagencijski savetodavni panel o etici istraživanja (PRE). Nazvan Svima dati glas (*Giving Voice to the Spectrum*) (SSHWC, 2004), taj izveštaj je sveobuhvatno razmotrio prijave naučnika koji su izneli:

priče o tome da etički komiteti, neupućeni u predložene metode i bez iskustva o istraživanjima, predmetu istraživanja ili proučavanjem populacijama, nameću zahteve koji frustriraju istraživače toliko da imaju utisak da je reč o tome da praksa etičke evaluacije zapravo koči istraživanja. Navodno su pojedini studenti morali da plate veću školarinu zato što im je nepotrebno odugovlačenje dobijanja etičkog odobrenja produžavalo studije za čitave semestre. Studenti i istraživači sa fakulteta su dobijali uputstva mentora i etičkih komiteta, ili su sami zaključivali, da treba da izbegavaju pojedine odavno ustanovljene pristupe i metode koje su njihovi etički komiteti videli kao ugrožavajuće, najverovatnije zbog neupućenosti članova komiteta ili/i zbog nedostatka poštovanja prema epistemološkim tradicijama i odnosima na kojima ti pristupi počivaju. Drugi istraživači su izvestili o tome da su radije promenili polje istraživanja nego da učestvuju u nečemu što vide kao besplodne pregovore s etičkim komitetima koji nameću rešenja koja istraživači doživljavaju kao nesprovodiva ili neetična (2004, 11–12).

Nezadovoljstvo je isplivalo na površinu i u Ujedinjenom Kraljevstvu (Lewis et al., 2003) i na Novom Zelandu (Casey, 2001) gde se:

nedavno očigledno povećanje stepena i obima birokratske kontrole na univerzitetima nad istraživanjem s ljudima nalazi u očiglednom neskladu, a može i neopravdano da ograniči akademski imperativ da se istražuje. Te još uvek sporadične prakse ukazuju na pragmatičnu, pre političku brigu koja predstavlja sredstvo

univerziteta, kao organizacije obavezane raznim interesima da se zaštiti od štete ili rizika napada u javnosti (Casey 2001, 127).

Slično tome, i u Australiji su naučnici zabrinuti zbog načina na koje lokalni etički komiteti regulišu njihova istraživanja. U principu, fleksibilna i kontekstualno specifična priroda lokalnih komiteta može institucijama da omogući da pronađu načine rešavanja nesuglasica, omoguće postizanje kompromisa i dozvole da odlučivanje bude usklađeno s ostvarivanjem specifičnih potreba. U praksi, Dods je (Dodds, 2000) otkrio da su tokom devedesetih godina prošlog veka pojedini istraživači u nekim institucijama isključivani iz procesa etičke procene, dok su neki drugi morali da se nose s komitetima s malo ili nimalo iskustva izvan medicinskih istraživanja, a koji su insistirali da se njihov rad sameri medicinskim istraživačkim paradigmama. Tek u ponekoj instituciji su naučnici imali mogućnost da zatraže da procenu donesu kompetentni eksperti (Parker et al., 2003). Dods, Olburi i Tomson (Dodds, Albury and Thomson, 1994), takođe su otkrili da su istraživači strepeli da se proces etičke procene ne koristi kao tip brane ili maskiranja stvarnih razloga članova komiteta da blokiraju njihovo istraživanje. U njih bi mogli da spadaju lični odijum prema temi istraživanja, nesklonost ili nepoznavanje metoda, pa čak i zaštita sopstvenih interesa.

Takođe u Australiji, Meknil je (McNeill, 2002) istakao da pojedini komiteti postaju sve više birokratizovani i da „slepo slede pravila s vrlo malo obzira prema tome da li ishod svega toga donosi ikakvo dobro“ (str. 72). Kao nekadašnji pobornik procesa etičke evaluacije, Meknil je upozorio na to da se pažnja preusmerila od etike ka regulaciji i kontroli, odražavajući potrebu da se zadovolje institucionalni zahtevi za upravljanje rizikom (v. četvrto poglavlje). Pojedini istraživači su promene intenziteta rigoroznosti etičkih komiteta protumačili kao znak uspona industrije etike pri kojem pojedini administratori kontrolu putem komiteta koriste da omeđe polje sopstvene moći. Na osnovu ličnog iskustva člana univerzitetskog etičkog komiteta u Alberti, Hagerty je (Haggerty 2004b, 394) opisao ovaj fenomen u kanadskom kontekstu kao „etičke ospice“:

dualni proces u kojem se regulatorna struktura etičke birokratije širi ka spolja, kolonizujući nove grupe, prakse i institucije,

dok istovremeno pojačavanje regulacije pretili da samo sebe urušiti. Iako bi „ospice“ mogle da dovedu do profesionalnijeg i sistematičnijeg procesa procene, mogle bi i da znače da članovi komiteta osećaju potrebu da u pitanje dovedu svaku prijavu.

S druge strane, pojedini istraživači su istakli da se neki komiteti ponašaju idiosinkratično i da standarde ne poštuju dosledno. Izgleda da su odgovori etičkih komiteta povodom nekih predloga istraživanja nepredvidivi i da mogu zavisiti od promene sastava komiteta na bukvalno dnevnom nivou (Israel, 2004b). Povrh toga, izgleda da komiteti ne razvijaju institucionalno pamćenje što, na primer, dovodi do toga da je istraživačima veoma teško da budu sigurni da će im biti dozvoljeno da sprovedu ponovljene studije istim instrumentima.

Potčiniti se ili ne

Merilis Gimo i Lin Gilijem (2004) uvele su razliku između onoga što zovu „etika u praksi“ i proceduralne etike. Proceduralna etika se po pravilu dovodi u vezu s potčinjavanjem procedurama koje smo već opisali. Za razliku od toga, termin etika u praksi odnosi se na svakodnevna pitanja koja iskrsavaju tokom istraživanja. Etičnost istraživanja može biti kompromitovana birokratskim proceduralnim zahtevima. Iako razmatranje i pridržavanje etike idu jedno s drugim „taj proces je ugrožen onda kada istraživači dožive etiku kao kombinaciju prepreke samom istraživanju, standardnog izivljavanja, birokratske igrarije i besmislenog artefakta“ (Holbrook 1997, 59). Bosk i De Vries (2004) ukazali su na to da je odgovor severnoameričkih istraživača iz oblasti medicine bio takav da su usvojili „politiku potištenog, rezigniranog potčinjavanja uz izvrđavanje tu i tamo“. Haggerty je (Haggerty, 2004a) istakao da su naučnici sledili isti obrazac.

Ukoliko opstanu regulatorne trajektorije koje su trenutno na snazi, sve veći broj naučnika će ili ignorisati etičke komitete ili će se povući u sigurnije istraživačke luke (Fitzgerald and Yule, 2004). A mogli bi da se razviju i drugi oblici izvrđavanja. Već znamo ponešto (Israel, 2004b) o fenomenu podnošenja prijave

komitetu „s bojom očiju“, gde pojedini aplikanti prijave svesno podnose komitetima za koje znaju da bi mogli da budu blagonakloni prema tipu istraživanja kakav predlažu. U drugim slučajevima, istraživači mogu da prikriju svoje stvarne namere pa da ne obaveste etički komitet o metodološkim promenama koje su uneli nakon što su dobili odobrenje za početak istraživanja. Poslednje što bi se moglo očekivati jeste to da se istraživač obrati komitetu i zatraži savet o tome kako da etično sprovede svoje istraživanje. Moglo bi da se ispostavi da je istraživačima teško da komitetima saopšte kako je njihove zahteve nemoguće ispoštovati iz straha da ne naiđu na još manje simpatija nego do tada.

Kada smo suočeni s tom tenzijom između onoga što sami doživljavamo kao moralno i zahteva regulatora, mogu da postoje trenuci u kojima deluje da smo pred krutim izborom da se ponašamo u skladu s onim što smatramo ispravnim ili da se pasivno povinujemo ukazima. Kroz čitavu knjigu smo iznosili primere istraživača koji su se našli pred takvom odlukom. Kriminolozi u Kanadi bili su spremni da odu u zatvor kako bi očuvali odnos poverljivosti ili da prekinu istraživanje seksualne industrije pre nego da se povinuju etičkom komitetu Univerziteta „Sajmon Frejzer“. Neki američki istraživači su svojim informantima govorili da obavezne formule o informisanom pristanku popune lažnim imenima.

Naučnici kao pojedinci neće pogrešiti ako poslušaju Boskov i De Vriesov (2004) savet da prošire svoja znanja i učestvuju u procesu etičke ocene, da empirijski prouče etičke komitete i edukuju njihove članove. Kao što smo istakli u prvom poglavlju, naučnicima može samo da koristi ako se uključe u kreiranje atmosfere u kojoj će se ponašati etično i u kojoj će procenu donositi poštovani, znanjem potkovani iiskusni ljudi koji istraživačima mogu da pomognu da unaprede svoju praksu.

Ipak, postoje granice toga šta pojedinačni istraživač može da postigne, pa može biti potreban kolektivni napor. Grupisanje istraživača može da odigra ključnu ulogu u redefinisaju prostora između etičnog postupanja i regulatorne prakse. Kao kolektiv, naučnici imaju značajno iskustvo u usaglašavanju etičkih dilema i pregovaranju o poštovanju zahteva etičkih komiteta. Neki od njih imaju dugogodišnje iskustvo predsedavanja takvim komitetima na nivou fakultetskog odeljenja, institucije ili na regionalnom

nivou. Ti ljudi mogu da odigraju važnu ulogu pri zastupanju promena propisa, procedura i načina rada koje su usvojili konkretni etički komiteti. To može da se odigra na nacionalnom nivou kroz tela kao što su Specijalan radni komitet za etiku istraživanja u društvenih naukama i humanističkim disciplinama u Kanadi ili Australijski komitet za etiku u zdravstvu i njegova radna tela. A moglo bi da se dogodi i na lokalnom nivou na kojem, na primer, istraživači mogu da izvrše pritisak na institucije da usvoje korisne, konzistentne, transparente i prikladne prakse.

Na primer, suočena s povećanjem uznemirenosti i sistemskim problemima, jedna australijska institucija pokrenula je internu proveru sopstvenih regulatornih procesa. Rezultat provere je bio to da je univerzitet 2004. godine uveo tri nivoa etičke procene i da su obrazac za prijavu i trajanje procene usklađeni s nivoom osetljivosti i rizika samih projekata. Prijave su procesuirane brže i efikasnije nego ikada.

Posledica ovih promena bila je i to da je 66 odsto prijava prestatu da procenjuje komitet u punom sastavu, pa je mogao da se usredsredi na ozbiljnije slučajeve. Najviše obećava to što će, prema sajtu Komiteta za etiku istraživanja (Griffith University, 2003), nov postupak podrazumevati da će „tamo gde se problem odnosi na sam Univerzitet rešenja biti pre zajednički razmatrana nego nametnuta“. Univerzitetska investicija u strukturnu reorganizaciju, administrativnu ekspertizu i razvoj propisa dovela je do toga da istraživači mogu da očekuju da će se komiteti ponašati konzistentno i predvidivo, a njihovi članovi poštovati propise (Israel, 2004b). Do otpora takvim promenama može doći u organizacijama u kojima preovladava institucionalna inercija i strah od pravne odgovornosti (Federman et al., 2002). Promenu je lakše zastupati kada postoji neki primer uspešno sprovedene reforme, pa iskustva poput onog s Univerziteta „Grifit“ mogu da podstaknu druge institucije na promociju etički odgovornih inovacija, otvorenih prema potrebama istraživača iz društvenih nauka.

I profesionalna udruženja imaju odgovornost da ohrabruju teorijski informisane, samokritične i otvorene pristupe moralnim pitanjima. Američko udruženje za unapređenje nauke je 1999. godine anketiralo mnogobrojna naučna društva kako bi ustanovilo šta čine da promovišu etiku, a posebno istraživački integritet

(DuMez, 2000). Dobili su četrdeset šest upotrebljivih odgovora, među kojima i odgovor Američke sociološkog društva. Anketa je pokazala da organizacije preduzimaju čitav niz relevantnih aktivnosti, kao što su: uspostavljanje etičkih komiteta, pokretanje programa s tim pitanjima u vezi na godišnjim ili regionalnim sastancima, održavaju radionice, uvode mentorske programe i diskusione grupe, objavljuju članke u profesionalnim časopisima i biltenima, štampaju materijale i uvode studente u tu problematiku.

Profesionalne organizacije dele odgovornost s institucijama visokog obrazovanja za to da materijali o etici i etičkoj regulaciji budu uključeni u programe predmeta na osnovnim i posle diplomskim studijama, kao i u programe profesionalnog razvoja, što je sve rezultat prepoznavanja činjenice da čak i istraživačima s velikim iskustvom može da bude teško da se nose s etičkim komitetom s kojim ranije nisu imali posla ili koji je nedavno uspostavljen. Međutim, a kao što smo isticali kroz ovu knjigu, redukcija etičkih smernica na birokratske procedure nosi ozbiljna ograničenja, budući da se preskriptivni pristupi etici i etičkom obrazovanju mogu naći u suprotnosti s moralnim mišljenjem i etičnim posledicama (Bauman, 1993; Hay, 1998b; Hay and Israel, 2005).

Naučnici i njihova profesionalna tela mogu da pruže koristan doprinos i etičkom postupanju i regulatornoj reformi, na mnogobrojne načine (Israel, 2004b). Prvo, mogu da nadziru probleme kakve njihovi članovi imaju s komitetima za istraživačku etiku. Uz to, mogu da učine dostupnim korisne izvore, kao što su popunjeni obrasci za prijavu i korespondencija istraživača s komitetima. Drugo, profesionalna tela i istraživačke organizacije mogu da lobiraju da agencije za finansiranje, organizaciju ili regulaciju reformišu proces upravljanja. Mnoga vladina tela koriste istraživačke usluge naučnika i užasavaju se kada je istraživanje zasnovano na neprikladnoj etičkoj regulaciji. Treće, profesionalna udruženja i učena društva mogu da se uključe u proces reforme zakonodavstva kako bi zakonodavac postao svestan svog uticaja na sam istraživački proces. Četvrto, profesionalna tela mogu da podstaknu objavljivanje materijala za etičku obuku, a neki od njih se mogu koristiti i za edukaciju članova etičkih komiteta o disciplinarno specifičnim pitanjima (Fitzgerald, 1994). Izvori za promociju refleksije o etici mogu biti generisani na

konferencijskim panelima, u časopisima ili elektronskim putem. Peto, moglo bi biti korisno da se informacije i resursi razmene s drugim profesionalnim udruženjima, bilateralno ili multilateralno. Međunarodna razmena mogla bi da bude posebno korisna kada je reč o istraživanju koje se sprovodi u različitim jurisdikcijama (Freed-Taylor, 1994).

Zaključak

Ova knjiga se zasniva na našem stavu da etično ponašanje nije isto što i podvrgavanje regulaciji. Istakli smo da postoje jaki praktični i filozofski razlozi da naučnici etiku shvate ozbiljno. Kao naučnici, mi smo posvećeni unapređivanju života onih koji su uključeni u naša istraživanja i verujemo u vrline održavanja poverenja i integriteta. Takođe nam je poznato i to da istraživanja u društvenim naukama nisu uvek vodila boljem društvu. Istraživači su ponekad namerno ili nenamerno nanosili štetu učesnicima istraživanja ili su istraživanja dovodila do neprijatnih posledica.

Uprkos širokoj saglasnosti među naučnicima da je dobro ponašati se etično, regulatori etike istraživanja postigli su skoro nemoguće. Zbog njih je etika izašla na zao glas. Kako su se skandalizovali, posebno u polju biomedicinskih istraživanja, uvođeno je sve više etičkih kodeksa i smernica. Regulatorni mehanizmi su uspostavljeni u sve većem broju.

U početku je delovalo da se te nove prakse neće u velikoj meri odnositi na društvene nauke. Pošto skandali nisu bili naši, nisu bili ni kodeksi. Retko smo uključivani u njihovo pisanje, a jezik „eksperimentisanja“, „procedura“ i „neterapeutskog istraživanja“ bio je stran mnogim naučnicima. U onim slučajevima u kojima su se naučnici u društvenim naukama u početku susretali s regulatornim okvirima, imali su mogućnost da ih ignorišu, promene temu, pa i da prikriju ono što rade.

A onda su stvari počele da se menjaju. Fenomen dobijanja ospica od etike vodio je istovremenom širenju i produbljivanju regulacije. Jezik koji je počela da koristi etika istraživanja sugerisao je da se ona sada odnosi na sva istraživanja koja uključuju ljude. Tela koja finansiraju istraživanja počela su da od svake institucije

koju finansiraju zahtevaju da se povinuje njihovim propisima, i to za sve tipove istraživanja. Tako su institucije, zabrinute zbog ugroženosti finansijskih tokova, uspostavile strukture za etičku procenu čije su odluke zadrle u samu srž društvenih nauka. A najgore od svega jeste to što se većina svega ovoga događala uz minimalne konsultacije s naučnicima i bez imalo svesti o tome da društvene nauke nisu isto što i biomedicina. Rezultat svega toga jeste to da se regulativa danas u mnogim zemljama zasniva na nesrećnoj kombinaciji biomedicinskih iskustava i modela minimizacije rizika. Posebno su naučnici ti koji su se suočavali s problemima u regulatornoj praksi kao što su informisani pristanak, poverljivost, dobrotamernost, kao i raznovrsni međuljudski odnosi, pa ne iznenađuje da se među istraživačima i regulatorima uspostavila i kultura reklamerstva.

Naravno da su se u različitim zemljama događale različite stvari. Etičke ospice prvi su dobili naučnici u Sjedinjenim Državama, postavši prezasićeni bioetičkom regulacijom. Slični nacionalni režimi etičke regulacije istraživanja nastali su i u Kanadi i Australiji. Naučnici iz Kanade su razmotrili i odbacili mogućnost da se za društvene nauke razvije regulativa izdvojena iz Politike Trojnog saveta (SSHWC, 2004). Naučnici iz Australije su tek počeli da se pojavljuju u bilo kakvom broju u grupama zaduženim za razvoj novih nacionalnih kodeksa. Za razliku od Norveške, izgleda da su oni zakasnili da se izdvoje. U Ujedinjenom Kraljevstvu Okvir za etiku istraživanja Saveta za ekonomska i društvena istraživanja (REF) predstavlja preventivnu zaštitu od upadanja u zamku ugledanja na bioetiku. Konačno, u Danskoj su naučnici izgleda potpuno isključeni iz regulatornog procesa, mada razvoj regulative istraživačke etike u okviru evropskog istraživačkog prostora to možda promeni.

Zašto je naučnicima iz ovih sfera bilo toliko teško da izbegnu nametanje bioetičkih modela etičke regulacije istraživanja? Deo odgovora leži u istorijskim razlozima koje smo već naveli. Bioetika je prva počela, često je raspolagala ozbiljnim resursima a razvila je i analitički kvalitetne materijale i hrpu regulatornih detalja. Naučnicima upravljanje etikom istraživanja često postaje još jedan institucionalni ili vladin pokušaj da se ovlada prirodom samog istraživanja i još jedan birokratski zadatak koji ih odvaja od njihove

pasije. Prvo, etički formulari, regulative i protokoli u velikoj mjeri liče na druge zadatke koji oduzimaju vreme. Drugo, kao i najveći deo ostalog rada na metodologiji ili pedagogiji koji su ključni za kvalitet i reprodukciju naših disciplina, podozrevamo da neće baš sve kolege doživeti rad na istraživačkoj etici i regulatornoj reformi kao bavljenje „pravom“ geografijom ili „jezgrom“ kriminologije..

U ovom poslednjem poglavlju smo utvrdili da naučnici iz društvenih i humanističkih nauka treba da prodube svoje veštine procene i utvrđivanja etičnog ponašanja i da se konstruktivno uključe u rad lokalnih i nacionalnih regulatornih tela. Verovatnije je da će grupe naučnika ostvariti korisne ciljeve dovodeći u pitanje regulatorni okvir u kojem rade svi istraživači. Ipak, iako kao naučnici iz društvenih nauka posebno cenimo kolektivni angažman, mi kao pojedinci ostajemo odgovorni da postupamo s integritetom kada razmatramo suprotstavljene zahteve za etično postupanje i podvrgavanje regulativi.

Prilog: Pristupi etici kroz primere iz prakse

Pristupi kroz primere ohrabruju istraživače da postupaju etično. Stimulisanjem moralne imaginacije oni mogu da pomognu istraživačima da prepoznaju etička pitanja, razviju analitičke veštine, poštuju gledišta drugih ljudi, preuzmu ličnu odgovornost pri donošenju odluka i pregovaraju sa regulativnim telima (Hay and Foley 1998; Hay and Israel 2005). S tim u vezi razradili smo tri studije slučaja.

Objasnili smo prirodu ovog projekta grupi naučnika i etičara iz različitih disciplina i jurisdikcija i pozvali ih da pomognu u osmišljavanju nekog slučaja na koji bi zatim dali svoj komentar. Omogućili smo im da koriguju svoje priloge i provere na koji način smo ih mi iskoristili. Stoga verujemo da smo ispoštovali uobičajene standarde u vezi sa informisanim pristankom, poverljivošću, minimizacijom štete i autorstvom. Međutim, nismo tražili saglasnost našeg institucionalnog etičkog komiteta. Nismo mislili da to je to potrebno. Pošto smo pozvali kolege da komentarišu nacрте ranijih istraživanja i, u nekim slučajevima, uz dozvolu uključili njihove komentare, smatrali smo da se u ovom slučaju radi o pozivu na kolegijalnu saradnju. Naš odnos s komentatorima je, na neki način, podsećao na odnos između urednika i autora poglavlja u zborniku. Sa druge strane, saradnja je ličila i na odnos kakav se uspostavlja istraživanjem. U retrospektivi, nije jasno da li je i kada je ova aktivnost postala vid istraživanja koji bi zahtevao recenziju, i kada su oni, kolege, postali subjekti istraživanja. Izgleda da naše